

Osjetljive i kontroverzne teme suvremene povijesti u poučavanju učenika

Ladić, Karla

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:957991>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**



Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)



SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

Karla Ladić

**OSJETLJIVE I KONTROVERZNE TEME SUVREMENE POVIJESTI U
POUČAVANJU UČENIKA**

DIPLOMSKI RAD

Rijeka, rujan 2022.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
ODSJEK ZA POVIJEST

Karla Ladić

**OSJETLJIVE I KONTROVERZNE TEME SUVREMENE POVIJESTI U
POUČAVANJU UČENIKA
DIPLOMSKI RAD**

Naziv studija: Sveučilišni diplomski studij hrvatskoga jezika i književnosti i povijesti

Mentor: izv. prof. dr. sc. Mila Orlić

JMBAG: 0009080346

Rijeka, rujan 2022.

IZJAVA O AUTORSTVU DIPLOMSKOGA RADA

Izjavljujem da sam diplomski rad *Osjetljive i kontroverzne teme suvremene povijesti u poučavanju učenika* izradila samostalno pod mentorstvom izv. prof. dr. sc. Mile Orlić.

Tuđe spoznaje, stavove, zaključke i teorije koje sam izravno ili parafrazirajući navela u diplomskom radu na uobičajen način sam citirala i povezala s korištenim bibliografskim jedinicama. Korištena literatura navedena je na kraju diplomskoga rada.

Studentica: Karla Ladić

Vlastoručni potpis: _____

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Osjetljive i kontroverzne povijesne teme	2
2.1. Što su kontroverzne teme i zašto je važno učiti o njima?	2
2.2. Odabrane osjetljive i kontroverzne teme	4
3. Udžbenici 1990-ih	5
4. Genocid, holokaust i ratni zločini u udžbenicima	9
4.1. Genocid, holokaust, ratni zločin	9
4.2. Udžbenici 1991. – 1993.	12
4.3. Udžbenici 2000. – 2014.	18
5. Prikaz Nezavisne Države Hrvatske u udžbenicima	28
5.1. Udžbenici 1991. – 1993.	28
5.2. Udžbenici 2000. – 2014.	32
6. Partizanski pokret, Bleiburg i „križni put“ u udžbenicima	35
6.1. Udžbenici 1991. – 1993.	35
6.2. Udžbenici 2000. – 2014.	44
7. Suvremeni udžbenik i kritičko mišljenje	47
8. Analiza provedene ankete	50
9. Zaključak	58
10. Literatura	60

Sažetak

Ovaj diplomski rad istražuje na koji se način poučavaju kontroverzne i osjetljive teme suvremene povijesti na temelju udžbenika s kraja 20. i početka 21. stoljeća. Cilj rada je prikazati u kojoj se mjeri promijenila interpretacija i način prezentacije određenog povijesnog sadržaja. U radu su analizirane tri kontroverzne i osjetljive teme. Prva obuhvaća pojam i tumačenje genocida, holokausta i ratnih zločina u udžbenicima, druga prikaz Nezavisne Države Hrvatske, a treća interpretaciju partizanskog pokreta, Bleiburga i „križnoga puta“. Kao dominantan povijesni izvor poslužili su udžbenici iz 1991., 1992., 1993., 2000., 2004., 2007., 2014. i 2021. godine. Kroz udžbenike se reflektira i političko i ideološko stanje društva čiji je utjecaj vidljiv i na formiranju kolektivne memorije ili amnezije državne zajednice. Odabrani udžbenici mogu poslužiti kao dobar pokazatelj onoga što se htjelo zaboraviti i onoga što se posebno naglašavalo. Interpretacija kontroverznih i osjetljivih tema u udžbenicima ujedno ukazuje i na stupanj političke umiješanosti u kreiranju „povijesne istine“ koja će poslužiti kao temelj za formiranje kolektivnog identiteta. U skladu sa suvremenim metodama poučavanja povijesti, u udžbenicima se istražuje i pojava različitih povijesnih izvora, ali i način poticanja kritičkoga mišljenja u učenika. Svrhovitost upotrebe povijesnog svjedočanstva ili povijesne slike u korelaciji je sa tendencijom prikaza određene povijesne teme. Učenje o kontroverznim i osjetljivim temama u Hrvatskoj znatno utječe na formiranje slike o sebi, ali i na formiranje slika i predodžbe o drugome. U Hrvatskoj je, po tom pitanju, vidljivo zaostajanje. Na kraju rada, kao konkretan primjer poučavanja o kontroverznim i osjetljivim temama, dostupni su rezultati provedene ankete na 12 nastavnika povijesti na području Međimurja.

Ključne riječi: kontroverzna tema, holokaust, genocid, NDH, Bleiburg, „križni put“, kritičko mišljenje, kolektivno sjećanje

Summary

This graduate thesis investigates the way in which controversial and sensitive topics of contemporary history are dealt with using textbooks from the late 20th and early 21st century as examples. The aim of the thesis is to show how much the interpretation and the way of presenting certain historical contents have changed. Three controversial and sensitive topics were analyzed. The first includes the concept and interpretation of genocide, Holocaust and war crimes in school textbooks, the second a representation of the Independent State of Croatia, and the third an interpretation of the partisan movement, Bleiburg and the “Way of the Cross“. Textbooks from 1991, 1992, 1993, 2000, 2004, 2007, 2014, and 2021 served as the dominant historical source. Through the textbooks, the political and ideological state of society is reflected, the influence of which is also visible in the formation of the collective memory or the amnesia of the state union. Selected textbooks can serve as a good indicator of what is to be forgotten and what is particularly emphasized. The interpretation of controversial and sensitive topics in textbooks also indicates the degree of political involvement in the creation of “historical truth“ that will serve as the basis for the formation of collective identity. In accordance with modern methods of teaching history, textbooks also explore the appearance of different historical sources, and the ways in students' which critical thinking is encouraged. The purposefulness of using a historical testimony or a historical image is related to the tendency to present a particular historical topic. Learning about controversial and sensitive issues in Croatia has a significant impact on the formation of self-image, but also on the formation of images and ideas about the others. In this regard, Croatia clearly lags behind. Finally, as a concrete example of teaching about controversial and sensitive topics, the results of survey of 12 history teachers in the Međimurje region are available.

Keywords: controversial topic, Holocaust, genocide, NDH, Bleiburg, “Way of the Cross“, critical thinking, collective memory

1. Uvod

Na osjetljive i kontroverzne teme često nailazimo proučavajući suvremenu povijest. Iako pojam kontroverzne teme nije stran, postavlja se pitanje zašto neka tema uopće jest kontroverzna i u kojoj je mjeri njezina interpretacija povezana s povijesnim i političkim kontekstom određene zajednice, nacije, države. Poučavanje kontroverznih i osjetljivih tema iziskuje dobru pripremu nastavnika, ali i spremnost učenika za recepciju istih. Osim toga, valja uzeti u obzir da se učenici s takvim temama susreću i u medijima, ali i u svojim obiteljima. U ovom su radu obrađene teme za koje smatram da su ujedno i osjetljive i kontroverzne (iako je naglasak ipak na njihovoj kontroverznosti).

Obrađene teme uglavnom se tiču nacionalne povijesti, no one su uklopljene u širi, europski povijesni okvir. Odabrane su tri teme koje će se najprije analizirati s obzirom na njihovu pojavnost i interpretaciju u odabranim udžbenicima iz 1990-ih zaključno s udžbenikom iz 2021. godine. Cilj rada je prikazati u kojoj se mjeri, i je li se uopće, promijenila interpretacija i način prezentacije određenog povijesnog sadržaja u udžbenicima. Iako se možda čini nepotrebnim analizirati što su djeca učila 1990-ih, činjenica jest da su ta djeca danas ljudi zrele dobi koji u velikoj mjeri utječu na formiranje hrvatske kulture i doprinose održavanju (ili neodržavanju) kulture sjećanja na određene povijesne događaje. Jesu li udžbenici iz 1991. ili 1992. godine bili jedini izvor povijesnog sadržaja za učenike tih generacija? Zašto se u medijima još uvijek raspravlja i prepire oko toga smije li se posjetiti Jasenovac i što on predstavlja za hrvatski i za srpski narod ili zašto još uvijek niču vijesti o porušenim ili uništenim antifašističkim spomenicima? Iako se na ova pitanja ne može dati odgovor, smatram da su začeci njihova postavljanja oblikovani, a na neki način i projicirani kroz udžbenike koji će se analizirati. Na kraju krajeva, svaki je udžbenik samo refleksija onoga što se događa u naciji, točnije narodu koji u još većoj mjeri želi učvrstiti svoju zamišljenu zajednicu, odnosno naciju. U kojoj je mjeri i u kojoj godini to bilo naročito važno, može se iščitati i iz udžbenika. Kako bih približila trenutno stanje u školama glede poučavanja kontroverznih i osjetljivih tema, provela sam upitnik čiji su ispitanici bili nastavnici osnovnih i srednjih škola u Međimurju. Iako je to samo mali uzorak ispitanika, neke su informacije ipak prikupljene.

2. Osjetljive i kontroverzne povijesne teme

2.1. Što su kontroverzne teme i zašto je važno učiti o njima?

Prije nego što započnem s analizom kontroverznih i osjetljivih tema u poučavanju povijesti, potrebno je definirati sam pojam kontroverznog i osjetljivog. Što znači da je neka tema kontroverzna? Iako se riječ *kontroverzan* često pojavljuje u svakodnevnoj komunikaciji, o samom se pojmu i njegovu značenju naročito ne raspravlja. Najjednostavnije rečeno, kontroverzija je prijeporno pitanje o kojem se iznose suprotstavljena stajališta, proturječnost, rasprava i spor oko nekog pitanja.¹ Naime, vrlo je često riječ o temama koje su ujedno i osjetljive i kontroverzne, no svakako treba razumjeti da svaka osjetljiva tema ne mora nužno biti i kontroverzna, no svaka kontroverzna tema ujedno je i osjetljiva. Neka su pitanja osjetljiva jer se tiču posebno bolnih, tragičnih, ponižavajućih vremena ili vremena podjela u povijesti neke države, a postoji i strah ili zabrinutost da bi njihovo spominjanje na nastavi povijesti moglo otvoriti stare rane i podjele te dozvati mnoge bolne uspomene. Kontroverzna pitanja koja uzrokuju podjele u društvu ili među nacijama obično su i osjetljiva, uznemiruju ili smetaju ljudskim osjećajima, dotiču se njihove lojalnosti, potiču njihove predrasude.² Iako postoji više definicija kontroverznih tema, u ovom radu izdvajam Stradlinga koji se više usredotočuje na socijalnu komponentu i podjele do koje dolazi zbog različitog tumačenja događaja, njihovih uzroka i važnosti. Prema Stradlingu, postoje akademske kontroverze koje podrazumijevaju različitu interpretaciju istih izvora od strane dva povjesničara ili dvije historiografske škole. S druge strane, postoje i kontroverze koje podijele grupe, cijela društva ili čak susjedne države. Spor se može ticati nekoliko pitanja: što se dogodilo, zašto se dogodilo, tko je započeo, tko je bio u pravu, tko je imao bolje argumente, tko je pažljivije birao izvore.³ Vrlo se često jedno pitanje isprepliće s drugim, a može doći i do toga da spor oko jednog od navedenih pitanja uzrokuje novi spor koji uključuje drugo pitanje. U svakom slučaju, kontroverzna pitanja odista mogu prouzročiti netrpeljivosti velikih razmjera, pa čak i nasilnih sukoba, među stanovništvom iste države ili dviju (ili više) različitih država. Ovo je možda jedan od temeljnih razloga važnosti poučavanja učenika o postojanju takvih tema, njihovom analizom i tumačenjem. Mišljenja sam da je učenicima već u drugom, a naročito trećem odgojno-obrazovnom ciklusu važno postupno ukazivati na problematiku osjetljivih i kontroverznih tema i poticati učenike na razvoj kritičkog

¹ Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 2007. str. 201.

² Robert Stradling, *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, 2003., str. 97.

³ Isto

mišljenja. Naime, činjenica jest da učenici osim u školi, možda sasvim nesvjesno, komuniciraju povijest na mnoge druge načine. Dolazi do formiranja onoga što Tea Sandbaek u svojoj studiji *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002* naziva povijesnom kulturom. Povijesna kultura je širok pojam koji uključuje historiografiju i mnoge druge načine komuniciranja povijesti. Ta povijesna kultura označava i kulturu akademskih i obrazovnih područja povijesti i stručnog kolektiva povjesničara. U načinu istraživanja i komuniciranja povijesti vidljiv je utjecaj odnosa prema društvu. Povijesna kultura uključuje tekstove, artefakte, društvene prakse u kojima se prenosi povijest. Važni elementi povijesne kulture su popularni prikazi povijesti kao što su školski udžbenici i trivijalna povijest, politički govori, komemoracijske ceremonije, spomenici i razni umjetnički proizvodi. Povijest može biti manje ili više podložna ideološkim diktatima ili političkoj kontroli, a povijesna je kultura često povezana s nacijom ili državom. U slučaju Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata, pisanje i poučavanje o povijesti bili su predmet brige za gotovo sve promjenjive režime, a komunikacija povijesti bila je podređena politici i kroz nju se na neki način očitovala. Povijest je često korištena kako bi se određene političke konstrukcije učinile prirodnim i legitimnim. Osjetljive i kontroverzne teme vrlo su često središnja tema (ponekad odmah uočljiva, a ponekad implicitno uklopljena) književnih, a napose filmskih ostvarenja. Jedno od pitanja u provedenoj anketi odnosi se upravo na ove „druge“ izvore iz kojih učenici primaju informacije, tumačenja i interpretacije pojedinih povijesnih događaja. Može se reći da povijesna kultura oblikuje i odražava povijesnu svijest određenog naroda. Povijesna kultura neke društvene zajednice ili nacije oblikuje i kulturu sjećanja ili pamćenja nekog naroda. Ono što valja razmatrati jest način na koji neka država ili društvo općenito utjelovljuje kulturu sjećanja, odnosno što to nastoje potisnuti u zaborav. Iz toga proizlazi i pitanje preuzimanja odgovornosti ili prebacivanje krivnje na „drugoga“. Uz to, prema povjesničaru A. L. Rowseu, povijest je najbolji izvor za ocjenjivanje razvoja u svijetu međunarodne politike.⁴ Odnos prema povijesti i način interpretacije pojedinih događaja uvelike utječe na percepciju susjednih država, ali i percepciju sebe samih. Kao važan pokazatelj interpretacije povijesti jesu i školski udžbenici.

⁴ Tea Sandbaek, *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, 2012., str. 13-14.

2.2. Odabrane osjetljive i kontroverzne teme

Pri odabiru osjetljivih i kontroverznih tema usredotočila sam se na teme suvremene povijesti. U svakoj nacionalnoj povijesti, pa tako i u Hrvatskoj, postoji dugi niz kontroverznih pitanja koja se s vremena na vrijeme nađu u središtu akademskih, a nerijetko i javnih rasprava pri čemu se mnoga od njih odnose na davna razdoblja, čak i na prapovijest Balkanskog poluotoka, dok se druga tiču bliže prošlosti.⁵ Iako bi bilo zanimljivo analizirati i „problematicne“ teme davnih razdoblja, ipak sam odabrala one iz ne tako daleke prošlosti. Zašto? Smatram da su upravo te teme u Hrvatskoj još uvijek predmet spoticanja u formiranju i prihvaćanju kolektivne odgovornosti pri čemu je vidljivo zaostajanje. Političke, ali i javne polemike općenito se, još uvijek, u velikoj mjeri dotiču upravo ovih, ne tako davnih, povijesnih događaja. Prva od tema koju sam proučavala tiče se holokausta. Iako je riječ o temi koja izlazi van nacionalnih okvira, zanimalo me u kojoj je mjeri ona zastupljena u hrvatskim udžbenicima. S obzirom na to da postoje različita svjedočanstva i interpretacije o broju žrtava, krivcima, ratnim zločinima i genocidu, odlučila sam istražiti u kojoj je mjeri učenicima približena ova problematika i potiče li se i u samim udžbenicima kritičko mišljenje učenika. Osim toga, u najvećoj mjeri zanimalo kako se tretira i tumači holokaust u Hrvatskoj i kada se počinje i u kojoj širini tumači pojam holokausta i genocida općenito. Suvremeno školstvo nastoji ovu temu više približiti učenicima nego li je to bilo prije. Iako postoji niz publikacija, ali i edukacija, kako poučavati temu holokausta, izdvajam publikaciju *Preporuke za podučavanje i učenje o holokaustu*⁶ koju je izdala IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance). Međunarodni savez za sjećanje na holokaust ujedinjuje vlade i stručnjake s ciljem jačanja, unaprjeđenja i promicanja obrazovanja, istraživanja i sjećanja na holokaust. Nastava i aktivnosti uvijek bi trebale pomoći učenicima da unaprijede svoje znanje o ovom uništavanju bez presedana te sačuvaju sjećanje na progonjene i ubijene pojedince i skupine. Teži se promišljanju nastavnika i učenika o moralnim, političkim i društvenim pitanjima koja je ostavio holokaust te njihovoj važnosti u današnje vrijeme.⁷ Ukazuje se na važnost nastave o holokaustu koji se dogodio s namjerom da se više ni u kojem obliku ne ponovi. Ono što je važno i smisleno jest ispitivanje učenika o holokaustu u njihovim nacionalnim kontekstima.⁸ Upravo je to ono što smatram važnim u poučavanju takvih povijesnih tema. Učenicima je vrlo često razumljivije, ali

⁵ Stefano Petrunaro, *Pisati povijest iznova : hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine*, 2009., str. 23.

⁶ AZOO, <https://www.azoo.hr/programi-arhiva/preporuke-za-poducavanje-i-ucenje-o-holokaustu/> (zadnji pristup 20. srpnja 2022.)

⁷ International Holocaust Remembrance Alliance, *Preporuke za podučavanje i učenje o holokaustu*, 2019., str. 1-4.

⁸ Isto, str. 11.

i zanimljivije ono što je dio njihove nacionalne prošlosti. Udaljavanjem učenika od nacionalne povijesti u poučavanju tema o holokaustu (ali i tema o ratnim zločinima i genocidu općenito), u učenika se nesvjesno javlja mišljenje da je to nešto što je daleko od nas ili nešto s čim nismo ni na koji način povezani, pa samim time ni krivi. Iz tog sam se razloga fokusirala i na holokaust u Hrvatskoj. Postoji li on u udžbenicima kao zasebna tema i do kakvih je promjena (ako uopće jest) došlo u usporedbi starijih i novijih udžbenika. Druga tema kojom sam se odlučila baviti jest prikaz NDH u udžbenicima i način na koji je njezin nastanak i karakter interpretiran. Treća tema kojoj sam posvetila pozornost tiče se partizanskog pokreta, odnosno prikaza partizana, ali i poratnog Bleiburga i križnog puta. Zapravo su teme međusobno isprepletene, no smatram da je poučavanje o njima uvelike utjecalo na kulturno sjećanje i pitanje odgovornosti hrvatskoga naroda, napose kada je riječ o percepciji ustaša i partizana. Pažnju sam usmjerila i na slikovne prikaze i povijesne izvore koji se nalaze u udžbenicima.

3. Udžbenici 1990-ih

Osnovnoškolski i srednjoškolski programi koji su oblikovani sredinom 1990-ih odražavali su situaciju tranzicijskog i ratnog razdoblja prve polovice 1990-ih godina. Za to je razdoblje karakteristično da su se udžbenici mijenjali prije programa, štoviše, program povijesti iz 1995. godine izrađen je prema udžbenicima nastalima nakon 1992. godine.⁹ Za plodotvornu nastavu nužan je program, a on početkom 1990-ih godina nije zadovoljavao kriterije uspješnog izvođenja nastave povijesti ni u jednom pogledu. Kao takav, on ne može biti dobra podloga za izradu kvalitetnih udžbenika koji bi zadovoljili standarde nužne za uspješno svladavanje nastavnog gradiva, prije svega, usvajanje znanja na višim razinama no što je razina prepoznavanja. Udžbenici bi trebali poslužiti kao kvalitetan izvor znanja i nastavno sredstvo. Od uspostave samostalne hrvatske države u nastavi povijesti vladala je gotovo anarhična improvizacija uz pravo šarenilo udžbenika i na brzinu napisanih priručnika.¹⁰ Kraj komunizma i raspad sovjetskog carstva predstavljao je za obrazovanje i udžbenike jednako temeljnu promjenu kao i za politički sustav ili ekonomiju. „Revolucije“ 1990-ih postkomunističkim državama nisu samo otvorile mogućnost revizije pristranih naracija u udžbenicima, punih

⁹ Koren S., Najbar-Agičić M., Europska iskustva i nastava povijesti u obveznom obrazovanju, *Povijest u nastavi*, Vol. V No. 10 (2), 2007., str. 164.

¹⁰ Posavec V., Povjesničari i „povjesničari“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 30 No. 1, 1997., str. 308.

ideoloških stereotipa, one su također omogućile prelazak s tradicionalnog shvaćanja nastave povijesti, temeljeno na činjeničnom znanju, na suvremenije shvaćanje koje je usmjereno na stjecanje vještina i vrijednosti, zasnovano na interaktivnoj nastavi i razvijanju učenikove kreativnosti. Dolazi do napuštanja nastave povijesti koja se uglavnom sastojala od prenošenja čvrstog i neospornog identiteta i koja je pritom legitimirala službenu ideologiju i politički poredak. Kao zamjena za to, javlja se tendencija razvoja samorefleksivnog identiteta, kritičnog prema vlastitoj prošlosti i imunog na zlouporabu i manipulaciju poviješću. Reforma nastave povijesti iz tog se razloga odvijala na isti način kao i izgradnja institucija ili prelazak na tržišnu ekonomiju.¹¹ Iako su načelno sve postkomunističke zemlje prihvatile novi nastavni program, vrlo je teško odrediti u kojoj se mjeri on u svojoj zamisli provodio u konkretnoj nastavnoj praksi. Razlike među državama postkomunističke Jugoslavije bile su vidljive od samih početaka, a osjećaju se i danas. Reforma udžbenika bila je suočena s mnoštvom zajedničkih, ali i specifičnih izazova koji su postavili okvir za uspjeh pojedine zemlje u tom području. Svi su se udžbenici morali nositi s naslijeđem komunizma i prevladati obrazovni sustav i udžbenike koji su u svojoj didaktičkoj kvaliteti bili krajnje zastarjeli, monoperspektivistički i sadržajno pristrani. U nekim postkomunističkim zemljama reforma udžbenika nije bila suočena samo s prevladavanjem komunističkog naslijeđa i legitimiranjem nove nacionalne države nego i s prevladavanjem trauma krvava rata. U određenoj mjeri tako je bilo i u Hrvatskoj. Iskustvo rata postalo je najvažniji izazov obnovi udžbenika. Istodobno prevladavanje naslijeđa komunizma, prilagođavanje udžbenika novom statusu „nacionalnih država“ i suočavanje s prošlim ratovima učinilo je razvoj udžbenika u bivšim jugoslavenskim državama specifičnim i naročito teškim u uspoređi s ostalim zemljama istočne Europe.¹² Udžbenici koji se analiziraju u nastavku nastali su upravo u tom razdoblju. Ono što se također promatra jest postoji li uplitanje države i državne kontrole u pojedinim zemljama i ako postoji, u kojoj je mjeri zastupljeno. U Hrvatskoj je tijekom devedesetih državna kontrola nad udžbenicima bila velika. Bilo je slučajeva otvorenoga birokratskog upletanja u sustav odobravanja udžbenika, gotovo cenzure, usmjerene uglavnom protiv udžbenika koji su bili kritični spram protuđmanskog gledanja na hrvatsku povijest. Tamo gdje nema stabilne demokratske političke kulture i gdje i dalje postoje borbe političkih elita za moć, udžbenici i obrazovanje često postaju predmet sukoba unutar političkih elita i biračkog tijela.¹³ Uz to se može povezati i pitanje preuzimanja odgovornosti o kojoj je već bilo riječi.

¹¹ Wolfgang Höpken, Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi. U *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet i Davorica Matić, Zagreb, Alinea, 2006., str. 143.

¹² Isto, str. 146.

¹³ Isto, str. 149.

Ako postoji potreba za cenzurom i redukcijom određenih povijesnih tema i podataka u hrvatskim udžbenicima, znači li to da kreatori nacionalnih kurikuluma na neki način strahuju od traženja odgovora na pitanja koja će se možda otvoriti pred učenicima? U kojoj je mjeri ova problematika zastupljena vidljivo je i kroz polemike koje su još uvijek uvelike zastupljene u hrvatskoj javnosti. Samo kao primjer, izdvajam nastavni materijal uz film *Dnevnik Diane Budisavljević* odobren od strane Ministarstva znanosti i obrazovanja. Izdvajam ovaj film jer je njegovo uvrštenje u nastavni plan i program predstavljalo važnu vijest o kojoj se moglo čitati na gotovo svim portalima. Za film postoji i stručno izrađena metodička priprema nastavne jedinice *Dnevnik Diane Budisavljević i razdoblje Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj*¹⁴ što znači da je dostupan svim nastavnicima i učenicima kao nastavni materijal u funkciji ostvarenja odgojno-obrazovnih ishoda. Film tematizira deportaciju i stradanja srpskog i židovskog civilnog stanovništva, pogotovo majki i djece u ustaškim logorima. Na odobrenje korištenja filma kao nastavnog materijala niknulo je niz različitih komentara, od onih koji su podržavali ovu odluku do onih koji su joj se žustro protivili jer je ipak riječ o filmu koji tematizira tabu temu hrvatske kulture: genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Iako je redateljica filma, Dana Budisavljević, nastojala kroz film prikazati istinu koja ima pokriće u dokumentu, film koji će biti neka vrsta svjedočanstva događaja iz 1942. godine, on je ujedno i pokazatelj stanja 2019. godine. Film s jedne strane nije odgovarao ustaškoj legendi o kozaračkoj djeci koja smatra da bi ta djeca bila djeca zarobljenih ili pobijenih komunista koja su spašena zahvaljujući ustaškim vlastima i katoličkoj crkvi, a s druge strane, nije odgovarao ni partizanskoj legendi jer je u jugoslavensko vrijeme bilo neprihvatljivo da jedna Austrijanka iz građanskog svijeta spašava tu djecu.¹⁵ Iako film prikazuje tragične događaje iz perioda Drugoga svjetskog rata, on zapravo pokazuje i hrvatsko stanje 2019. godine kada je izašao. Mnoštvo komentara u medijima pokazuje koliko je još uvijek ova tema problematična u društvu. Upravo je ovo dobar primjer u kojem obrazovanje postaje predmet sukoba unutar političke elite, ali i biračkoga tijela, što je pak odraz nestabilnosti i potiskivanja određenih tema o kojima se „ne voli“ raspravljati, ali su na neki način gotovo uvijek implicitno prisutne. Postoji li možda još uvijek strah da se kod mladih javi potreba za traženjem odgovora poticanjem njihova kritičkog mišljenja? Ono što pritom smatram važnim za spomenuti jest socijalizacijska uloga povijesti o kojoj govori i Snježana Koren.¹⁶ Za Hrvate ona, htjeli to ili ne, ima veliki značaj. Riječ je o ulozi povijesti u

¹⁴ Dnevnik Diane Budisavljević, <https://www.dnevnikdianebudisavljevic.com/> (zadnji pristup 18. srpnja 2022.)

¹⁵ Jutarnji list, <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/bol-ne-mora-biti-svjetska-da-bi-boljela-prica-o-filmu-koji-hrvatsko-drustvo-suocava-s-njegovom-najdubljom-tabu-temom-zakljucanom-iza-sedam-brava-9152783> (zadnji pristup 18. srpnja 2022.)

¹⁶ Koren; Najbar-Agičić, 2007., str. 167.

obrazovanju učenika. Nastava povijesti je gotovo uvijek vrijednosno obilježena, odnosno na neki način povezana s određenim društvenim vrijednostima koje se nastoje kroz nju promicati. Povijest koja se uči u školi više je od bilo kojeg drugog nastavnog predmeta podložna različitim vrstama političkih pritisaka, a njezina je instrumentalizacija u političke svrhe pridonosila njezinoj snažnoj politizaciji i često joj priskrbila status „predmeta slučaja“. U Hrvatskoj je tijekom cijelog 20. stoljeća prevladavao didaktički pristup koji je prvenstveno naglašavao njezinu odgojnu ulogu, pri čemu je glavna svrha predmeta oblikovanje i usmjeravanje učeničkih stavova i vrijednosti. To se najčešće vršilo detaljnim propisivanjem sadržaja predviđenih za obradu, naglašavanjem nekih te izostavljanjem drugih podataka, odabirom riječi, količinom prostora namijenjenom određenim sadržajima. Na taj se način propisuje što bi se trebalo misliti o određenim povijesnim događajima, razdobljima i osobama. Upravo takav pristup napose je obilježio programe iz sredine 1990-ih u kojima se uglavnom dopuštalo samo jedno tumačenje određenih događaja i povijesnih razdoblja.¹⁷ Kroz rad će se analizirati udžbenici iz 1991. godine (R. Lovrenčić, I. Jelić, R. Vukadinović, D. Bilandžić: *Čovjek u svom vremenu – udžbenik povijesti za osmi razred*), iz 1992. godine (I. Perić: *Povijest – za osmi razred osnovne škole*) i iz 1993. godine (I. Perić: *Hrvatska i svijet u XX. stoljeću*). Od novijih udžbenika analiziran je udžbenik iz 2000. godine (Koren S.: *Povijest 8 – udžbenik za osmi razred*), iz 2004. godine (Kolar-Dimitrijević M., Petrić H., Raguž J.: *Povijest 4 – udžbenik za IV. razred gimnazije*), iz 2007. godine (Erdelja K., Stojaković I.: *Tragom prošlosti 8 – udžbenik iz povijesti za osmi razred osnovne škole*), iz 2014. godine (Jugo-Superina D., Malbaša Kovačić N.: *Put u prošlost 8* i Petrić H., Raguž J.: *Povijest 4 – udžbenik iz povijesti za 4. razred gimnazije*) i iz 2021. godine (Bogdanović T., Hajdarović M., Švigir D.: *Vremeplov 8 – udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole*). S obzirom na to da su novim programom iz 2006. godine istaknuti ciljevi poučavanja o interpretacijama, multiperspektivnosti i razvoja kritičkog mišljenja,¹⁸ nastojala sam usporediti udžbenike s početka 1990-ih godina i one nastale nakon 2006. godine. Poseban osvrt dat će se na najnoviji udžbenik iz 2021. godine uz analizu dobivenih rezultata provedene ankete.

¹⁷ Koren; Najbar-Agičić, 2007., str. 167.

¹⁸ Isto, str. 168.

4. Genocid, holokaust i ratni zločini u udžbenicima

4.1. Genocid, holokaust, ratni zločin

Prije nego što započnem s analizom udžbenika, smatram da je važno ukazati na pojmove *genocid*, *holokaust* i *ratni zločini*. Naime, vrlo se često u medijima dobiva dojam da je riječ o pojmovima koji imaju gotovo identično značenje i ponekad se uopće ne zna u kojem se kontekstu, ali i značenju, svaki od njih može upotrijebiti. Iako se pojmovi mogu dovesti u vezu, svaki od njih ima vrlo određeno i specifično značenje. Pojmovi *genocid* i *ratni zločini* odnose se na pravne kategorije i akademske koncepte. Pravne kategorije vrlo su strogo definirane. Kako bi bilo lakše pratiti, objasnit ću svaki od navedenih pojmova. Ratni zločini su kaznena djela koja su počinjena tijekom oružanih sukoba, a naziv se odnosi na teška kršenja pravila ratovanja. Djela kao mučenje, uništenje imovine, ubijanje civila, neodgovorno razaranje naselja može se definirati kao ratni zločin. Genocid je zločin usmjeren na uništavanje, u cijelosti ili dijelom, neke nacionalne, etničke, vjerske ili rasne skupine i to ubijanjem njezinih članova, nanošenjem teških fizičkih ili psihičkih ozljeda, stavljanjem skupine u takve uvjete života koji mogu dovesti do njezina uništenja, nametanjem mjera što dovode do sprječavanja rađanja u skupini ili prisilnim odvođenjem djece u drugu skupinu.¹⁹ Publicist i akademik Vladimir Dedijer u svojim radovima o Drugom svjetskom ratu uvodi razliku između kulturnog genocida koji se odnosi na asimilaciju različitih kulturnih skupina uklanjanjem njihovih kulturnih simbola i praksi, ali ostavljajući na životu nosioce tih simbola i praksi i čistog genocida koji podrazumijeva izravnu eliminaciju određenih ljudskih bića s nekog područja, bilo ubijanjem bilo protjerivanjem.²⁰ Holokaust²¹ je nacistički program prema kojem je trebalo istrijebiti sve europske Židove tijekom Drugog svjetskog rata. Holokaust se često naziva paradigmom genocida i služi kao mjerilo za druge genocide koji se nerijetko tumače kroz prizmu našeg shvaćanja holokausta.²² Holokaust je primjer čistog genocida. Što je s ovim pojmovima u udžbenicima? Kao što je već

¹⁹ Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=21633> (zadnji pristup 9. kolovoza 2022.)

²⁰ Sindbaek, 2012., str. 101.

²¹ Riječ *holokaust* naziv je za sustavno ubijanje šest milijuna židovskih muškaraca, žena i djece i milijuna drugih od strane nacističke Njemačke i njezinih suradnika tijekom Drugog svjetskog rata. Riječ je izvedena iz grč. riječi *holokauston* što znači žrtva paljenica cijela prinesena Bogu (kao što su i tijela žrtava cijela spaljivana u krematorijima). Za holokaust se koristi i izraz Sho'ah, biblijska hebrejska riječ koja znači 'katastrofa'. Ovaj izraz više naglašava uništenje Židova, a ne sveukupne nacističke žrtve koje su uključivale i nepodobne Nijemce, a njegovu uporabu preferiraju govornici hebrejskog i oni kojima je neugodna religijska konotacija riječi holokaust. (<https://www.britannica.com/story/what-is-the-origin-of-the-term-holocaust>, zadnji pristup 7. rujna 2022.)

²² International Holocaust Remembrance Alliance, <https://www.holocaustremembrance.com/hr/resources/educational-materials/holocaust-i-drugi-genocidi> (zadnji pristup 9. kolovoza 2022.)

spomenuto, početkom 1990-ih godina postojao je šarolik spektar udžbenika iz povijesti. Postsocijalistički udžbenici mogu se podijeliti u dvije skupine. U prvoj grupi nalaze se udžbenici izdani od proglašenja nezavisnosti 1991. pa sve do 1996. godine. U drugu skupinu spadaju udžbenici nastali nakon te godine. U pozadini ove podjele je činjenica da je u razdoblju od 1991. do 1996. odobreno vrlo malo udžbenika koji zbog podosta svojih zajedničkih karakteristika mogu biti svrstani u jednu skupinu. Ipak, i u ovom podjeli nailazimo na niz iznimaka. Prva od njih je i Lovrenčićev udžbenik iz 1991. godine koji je dobio privremeno odobrenje za nastavu, a ne pripada prvoj skupini. Riječ je o udžbeniku iz socijalističkog vremena koji je na brzinu i zbrkano prerađen i pretiskan.²³ Brzom promjenom vlasti, ali i cjelokupna svjetonazora i narativa, vrlo je teško stvoriti udžbenik u kratkom vremenu koji će biti prilagođen novom sustavu i obliku vlasti. Kada se pojam genocid počinje tumačiti u udžbenicima? Iako su o izrazu raspravljali Ujedinjeni narodi i prije rezolucije o genocidu iz 1946. i konvencije iz 1948. godine, termin genocid nije bio široko korišten u prvim desetljećima nakon nastanka. Vjerojatno nije ušao u rječnike prije 1970-ih. Proučavanja povijesti i javnog obilježavanja Drugog svjetskog rata i holokausta, koji mnogi vide kao arhetip genocida, pokazala su da u prvim desetljećima nakon rata ni povjesničari ni šira javnost nisu pokazivali veliki interes za masakre, žrtve i genocid.²⁴ S obzirom na ratne katastrofe koje utječu na sve aspekte ljudskoga života i iziskuju čovjekovu fizičku i psihičku prilagodbu na ratne okolnosti, razumljivo je da su ljudi nakon rata nastojali zaboraviti ono što se dogodilo. Osim toga, poratne godine okarakterizirane su siromaštvom i teškim gospodarskim, ali i psihološkim oporavkom koji iziskuju ratne posljedice. Prirodno je da se u teškim okolnostima nastoji distancirati od bolnih sjećanja i događaja koje je rat donio. Međutim, ako se o nečemu ne govori, to ne znači da se nije dogodilo. Genocid i holokaust ne bi trebali prerasti u zaborav jer nešto takvo može dovesti do ideja pojedinaca koji čak i negiraju da se nešto takvo dogodilo. Prema već spomenutoj publikaciji *Preporuke za podučavanje i učenje o holokaustu* važno je učiti o holokaustu s ciljem da se on u nekom svom obliku ponovno ne dogodi. Nastava i učenje o holokaustu pružaju ključnu priliku za nadahnuće kritičkog mišljenja, društvene svijesti i osobnog rasta. Holokaust je bio presudan događaj u svjetskoj povijesti, prešao je zemljopisne granice i utjecao na sve segmente društva. Društva se i dalje bore, desetljećima kasnije, sa sjećanjem i povijesnim zapisima holokausta usred suvremenih izazova što uključuje i borbu protiv nepopustljivog antisemitizma i ksenofobije, odvijanje genocida u svijetu, aktualne

²³ Petrungraro, 2009., str. 97.

²⁴ Sindbaek, 2012., str. 17.

izbjegličke krize i prijetnji mnogim demokratskim normama i vrijednostima.²⁵ Što se događa nakon rata? Kao i nakon svake teške situacije, nastoji se izvući ono pozitivno i veličati ono što je dobro. Ponekad nešto takvo može prerasti u narative kojima se manipulira s ciljem ujedinjenja i stvaranja moderne nacije. Države počinju naglašavati nacionalnu patnju koju su proživjele u ratu. S ciljem rekonstrukcije razbijenih nacionalnih zajednica, što je svakako karakteristika poslijeratne Jugoslavije, većina europskih država stvorila je pozitivne narative ujedinjenog i herojskog nacionalnog otpora protiv vanjskih neprijatelja i okupatora. Glavni uzrok patnji gotovo je svima bila nacistička Njemačka. Historiografija zemalja istočnoeuropskog socijalističkog bloka, ali i mnogih zapadnoeuropskih zemalja poput Italije i Francuske, slijedile su liniju komunističkog antifašizma pri čemu se naglasak stavlja isključivo na herojske borbe partizana, narodnih vojski i Crvene armije. Što se tiče istraživanja holokausta, zanimljivo je da je između 1985. i 1995. godine objavljeno onoliko materijala koliko je objavljeno u cijelom razdoblju od 1945. do 1985. godine. Studije o holokaustu i genocidu dobivale su na snazi od 1970-ih, a svoj su najveći zamah doživjele u ranim 1980-im. Posljednjih desetljeća diljem svijeta osnovani su istraživački i memorijalni centri posvećeni holokaustu i genocidu općenito. Povećan interes u tom periodu postoji i u Jugoslaviji. Koji je razlog tome? S jedne strane, možda je postojala potreba za vremenskim razmakom prije nego što se ova pitanja mogu riješiti, a s druge, možda je razlog u promjeni pogleda na svijet i perspektiva pojedinaca u odnosu na institucionalne i državne strukture. Antiratni pokreti 1970-ih svakako su doprinijeli tome. Činjenica jest da su se Europljani nakon rata nastojali skloniti iza kolektivne amnezije kada je u pitanju holokaust.²⁶ Međutim, situacija se promijenila krajem prošlog i početkom 21. stoljeća. Povjesničar Tony Judt koji analizira povijest poslijeratne Europe, priznavanje holokausta naziva suvremenom europskom ulaznicom. Pozornost se usmjerava na Europljane koji preuzimaju odgovornost, koji pažnju usmjeravaju na zločine. Negirati ili omalovažavati holokaust značilo bi postaviti se izvan okvira civiliziranog javnog diskursa. Holokaust više nije nešto što se može negirati.²⁷ Prema tome, holokaust i genocid prihvaćeni su kao nešto što je dio zajedničke europske prošlosti i o ovoj se temi počinje intenzivnije govoriti. Jedan od prvih povjesničara koji je upotrijebio pojam genocida kao nacionalno motiviranog progona u Jugoslaviji bio je novinar i partizanski povjesničar Vladimir Dedijer. Tijekom 1970-ih i 1980-ih, izraz se često upotrebljavao među jugoslavenskim znanstvenicima i novinarima. U drugoj polovici 1980-ih, srpska historiografija pitanje genocida povezuje s

²⁵ International Holocaust Remembrance Alliance, 2019., str. 11.

²⁶ Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, 2005., str. 808.

²⁷ Isto, str. 803-804.

ratnom Nezavisnom Državom Hrvatskom i koncentracijskim logorom u Jasenovcu. Međutim, vanjski promatrači sugeriraju da je titoistička historiografija pokušala isključiti sve etničke aspekte iz službenih prikaza rata. Oni nakon rata nisu službeno definirani genocidom.²⁸ S obzirom na to da je postojala ideja stvaranja jugoslavenske federacije, jasno je zašto se nastojalo čim manje govoriti o netrpeljivosti, sukobima i razlikama među narodima koji su živjeli u Jugoslaviji. U kojoj je mjeri situacija bila problematična vidljivo je eskalacijom sukoba početkom 1990-ih.

4.2. Udžbenici 1991. – 1993.

Na koji se način obrađuje pojam genocida i holokausta u hrvatskim udžbenicima? Najprije, udžbenik iz 1991. godine (Lovrenčić R. i sur.: *Čovjek u svom vremenu – udžbenik povijesti za osmi razred*). U ovom udžbeniku postoji velika nastavna jedinica naslovljena kao *Drugi svjetski rat*. Ono što se prvo može primijetiti je veliki prostor u udžbeniku posvećen detaljnom opisu vojnih operacija, napada, manjih sukoba i velikih bitaka. Već u prvom dijelu cjeline stoje slikovni prikazi nacista koji ruše granice i ubijaju drugo stanovništvo, prije svega, Poljake. Sljedeća fotografija prikazuje tugu i suze francuskog naroda zbog njemačke okupacije.²⁹ Smatram da se naglasak od samog početka obrade ovoga nastavnoga sadržaja stavlja na njemačku agresiju i okupaciju različitih zemalja iz čega će kasnije postepeno proizaći ideja prebacivanja apsolutne i jedine krivnje isključivo na Nijemce. U rasponu od više od trideset stranica nastavnog sadržaja vezanog uz Drugi svjetski rat, samo se na jednom slikovnom prikazu nalaze zatvorenici u jednom od brojnih koncentracijskih logora i to, opet, u Trećem Reichu. Uz to, nalazi se i prikaz obješenih partizana u Minsku³⁰ pri čemu se opet naglasak stavlja na nacističke zločine tijekom njihova prodora u ostale zemlje. Valja naglasiti da se uz slikovni prikaz zatvorenika nalazi samo rečenica da su to zatvorenici u logoru Trećeg Reicha. Nešto nalik odlomku „za one koji žele znati više“ nalazi se opis života zatvorenika i postupaka koji su se vršili u koncentracijskim logorima. Pritom se pažnja usmjerava na zločine nacista uz pokoji dodatak zločina koje čine „domaći fašisti“ koji su se priklonili osvajačima. Već se u ovom odlomku ističu snage koje pružaju otpor takvom postupanju i stvaraju partizansku vojsku koja predstavlja borbu za slobodu. O partizanskom pitanju u ovom udžbeniku bit će riječi

²⁸ Sinbaek, 2012., str. 18-19.

²⁹ Rene Lovrenčić, Ivo Jelić, Radovan Vukadinović i Dušan Bilandžić, *Čovjek u svom vremenu 4: udžbenik povijesti za osmi razred*, 1991., str. 75-79.

³⁰ Isto, str. 85-88.

kasnije. U udžbeniku dakle prevladava vojna povijesti, a uz to je prisutna i značajna količina sadržaja političke povijesti. Po pitanju historiografskih polja koja se pojavljuju u udžbenicima već su napravljene analize iza kojih stoji da se u udžbenicima iz prve polovice stoljeća gotovo isključivo obrađuje politička, institucionalna i vojna povijesti, uz tek pozadinsku naznaku i pokoju opasku o socijalnoj povijesti i povijesti kulture. Obavijesti takve vrste u tekstu se nailazi tek slučajno jer se one tamo nalaze isključivo u funkciji glavnog povijesnog izlaganja.³¹ I u ovom je udžbeniku sadržaj koji se dotiče društvene povijesti naveden isključivo u ulozi pojašnjenja glavnog povijesnog događaja, odnosno rata. Slikovni prikazi ubojstava od strane nacista prikazani su s ciljem da se pokaže nasilje i teror koje je provodila njemačka vojska isto kao što su i zatvorenici u Trećem Reichu prikazani kako bi se učenicima još više približilo kako su postupali nacisti. Pojam genocida i holokausta ne spominje se ni u jednom dijelu. Nakon nastavne cjeline vezane uz Drugi svjetski rat na globalnoj razini, slijedi cjelina vezana uz Jugoslaviju i Hrvatsku u vrijeme Drugog svjetskog rata. Ova se cjelina više dotiče ustaške vladavine i NDH o kojoj će biti riječi kasnije. Pojam holokausta i genocida ni u ovom dijelu nije spomenut. Izdvaja se samo ustaška strahovlada i teror nad pučanstvom od čega su najviše pogođeni Srbi, Židovi i Romi. Navedeno je da je najveći logor bio u Jasenovcu, a na fotografiji se nalazi logor u Staroj Gradiški.³² Od slikovnih prikaza značajna je i ona na kojoj ustaše i Nijemci odvođe u logore narod s Kozare. Također, naglasak je na ustašama (koje zapravo čine Pavelić i njegovi sljedbenici predvođeni idejama Hitlera i Mussolinija) i nacistima. U ovom je dijelu vidljivo da udžbenik ukazuje na nasilje i teror koje se vršilo nad stanovništvom i učenici su upoznati s nekim od logora koji su postojali na području današnje Hrvatske, no ni na kojem mjestu se još uvijek ne spominje objašnjenje pojmova genocid i holokaust. Kao narodni osloboditelji i vojnici koji prenose ranjenike i u ovom se poglavlju izdvajaju partizani (naspram ustaša). U posljednjem dijelu ove cjeline iznose se posljedice ratnih sukoba u Hrvatskoj. One u udžbeniku zauzimaju otprilike jednu trećinu stranice, a ispod njih stoji fotografija izbjeglica iz Like u Topuskom poslije bombardiranja i stranica iz mape *Jama*, poeme Ivana Gorana Kovačića. U odlomku o posljedicama rata u Hrvatskoj navodi se da su za nasilje odgovorne okupatorske vojske, ustaše, četnici i partizani. Ovo je prvo mjesto u udžbeniku na kojem se krivcima za rat navode pripadnici svih vojnih jedinica. Ipak, naglasak je još uvijek na okupatorskim i ustaškim zločinima s jedne strane i borbe partizanskih snaga za mir i slobodu s druge strane. Promjena će biti vidljiva već s udžbenicima nastalim ubrzo nakon ovoga. Posljednja veća cjelina koja se tiče Drugog svjetskog rata, a može se povezati s analizom pitanja

³¹ Petrungraro, 2009., str. 32.

³² Lovrenčić i sur., 1991., str. 110.

genocida i holokausta naslovljena je kao *Svijet poslije Drugoga svjetskoga rata*. Na ljudske i materijalne gubitke u ratu prostorno je odvojeno otprilike pola stranice teksta pri čemu su ljudski gubici grafički prikazani (u postocima) i uspoređeni s gubicima iz Prvog svjetskog rata. U nastavku je dodan podnaslov *Suđenje ratnim zločincima* u kojem se izdvajaju ratni zločinci Ante Pavelić, Andrija Artuković i Draža Mihailović.³³ Inače, suđenje ustaškom ministru unutarnjih poslova Andriji Artukoviću provedeno je tek 1986. godine s presudom smrtne kazne koja nikad nije izvršena. Kontroverznost, ali i osjetljivost ove teme vidljiva je i u činjenici da se rasprava o Artukovićevom suđenju i njegovoj obrani da je žrtva komunističkog progona, a ne ustaški ratni zločinac još uvijek provlači po društvenim mrežama. Činjenica jest da još uvijek postoji velik broj Hrvata koji veličaju Artukovića i negiraju genocid u ustaškom logoru Jasenovac.³⁴ S obzirom na to da se može analizirati samo ono što stoji napisano u udžbenicima, ne može se zazirati u pitanje u kojoj su mjeri učenici u obradi istoga upoznati s problematikom ovoga sadržaja. Iako i u ovoj cjelini dominira politička povijest, iznenađuje činjenica da se učenike ipak u manjoj mjeri potiče na kritičko mišljenje kroz pitanja koja se nalaze ispod spomenutih odlomaka. Naravno, to ne garantira da su ona provedena u konkretnom nastavnim procesu (svaka obrada zavisi o nastavniku), ona u udžbeniku postoje. Pojam holokausta i genocida ne spominje se u ovom udžbeniku, ali se od učenika traži iznošenje mišljenja o zlodjelima (naglasak je na fašističkim i nacističkim), ljudskim gubicima i suđenjima ratnim zločincima.

Nadalje, udžbenik Ive Perića iz 1992. godine. Ivo Perić jedan je od troje autora koji se bave revidiranjem prvih udžbenika u nezavisnoj Hrvatskoj.³⁵ Nastavna cjelina u kojoj sam pokušala pronaći pojmove genocid i holokaust naslovljena je kao *Razdoblje Drugoga svjetskoga rata*. U ovom je udžbeniku, usporedimo li ga s prethodno analiziranim, Drugi svjetski rat obrađen u znatno manjem opsegu. Riječ je o svega nešto više od trideset stranica pri čemu je velik prostor posvećen Hrvatskoj u vrijeme Drugoga svjetskoga rata. To ne čudi uzme li se u obzir činjenica da je stvaranjem samostalne i nezavisne države bilo potrebno ukazati na prošlost vlastite zemlje, ali i potvrđivati kontinuitet njezina postojanja. To je vidljivo kroz cijeli Perićev udžbenik, a ne samo u cjelini koja se analizira. U udžbenicima prvoga razdoblja moguće je primijetiti izraženu sklonost prema postupku prikazanom u analizi ustaških udžbenika koji Petrungraro naziva dejugoslavizacijom. Uglavnom se provodi eliminacija zbivanja iz povijesti jugoslavenske ideje

³³ Lovrenčić i sur., 1991., str. 135-136.

³⁴ Faktograf.hr, <https://faktograf.hr/2022/01/21/andrija-artukovic-je-bio-ustaski-ratni-zlocinac-a-ne-zrtva-komunistickog-progona/>

³⁵ Petrungraro, 2009., str. 39.

i države čije prešućivanje ne remeti osnovnu liniju historijske naracije.³⁶ O ovoj će temi više biti riječi u poglavlju o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i Narodnooslobodilačkom pokretu u udžbenicima. Što je s pojmom genocid i holokaust i poučavanja o zločinima općenito? Prva razlika u usporedbi s udžbenikom Lovrenčića i suradnika je ta što u ovom udžbeniku nema detaljno analiziranih vojnih operacija i sukoba. Sve je objašnjeno na vrlo općenitoj i generaliziranoj razini. Što se tiče stradanja, ono što se prvo spominje, a tiče se koncentracijskih logora, je povijesni izvor „Maček o svom uhićenju i zatočenju u Jasenovcu“. Izvor je, uz još tri, samo naveden na kraju nastavne jedinice *Nastanak Nezavisne Države Hrvatske*, a uz njega nisu postavljena nikakva pitanja ili slikovni prikaz koji bi ovu tematiku približio učenicima.³⁷ To je jedini izvor koji svjedoči o postojanju koncentracijskih logora na ovom prostoru. Funkcija povijesnog izvora kao svojevrsnog nastavnog materijala trebala bi biti u tome da učenicima približi i prikaže određen povijesni događaj ili situaciju, u ovom slučaju život u koncentracijskom logoru. Čitajući ovaj izvor, ne može se ni na koji način stvoriti slika i znanje o koncentracijskom logoru, pa samim time i genocidu o kakvom se, možda, uči danas. Naime, najgore što se Mačeku dogodilo u tom logoru su „duševne muke zbog kojih je s 66 kg spao na 50 kg“. Maček je svoj odlazak u Jasenovac opisao kao situaciju u kojoj je na njegov dvor došlo šezdeset ustaša koji su provalili u kuću i proglasili ga uhapšenim. Maček se obukao i pošao s njima. Interpretacija neke povijesne osobe ili događaja može biti djelomično ili sasvim pristrana, može ovisiti o društvenom statusu, etničkoj pripadnosti, političkom, vjerskom, pa i sasvim osobnom stavu ili specifičnom cilju pisca.³⁸ U izvoru iznenađuje Mačekova rečenica: „...na hranu i fizički postupak nisam se mogao potužiti...“.³⁹ Koncentracijski logor poput Jasenovca prema tome ispada kao zatvor u kojem ima hrane i ne postupa se loše s zatvorenicima, no zbog duševnih boli moguće je izgubiti na težini. Što je s ostalim žrtvama Jasenovca? Naravno da treba uzeti u obzir da je riječ o tada poznatoj ličnosti hrvatske povijesti prema kojoj se možda nije postupalo jednako kao prema ostalim zatvorenicima, no je li to adekvatan primjer opisa boravka u Jasenovcu za poučavanje učenika? Ako uz to postoji i drugi povijesni izvor, slikovni prikaz ili bilo što drugo što bi učenicima približilo nasilje koje se provodilo nad pučanstvom možda da, no u svakom slučaju, ovaj primjer je sveden na minimum poučavanja o genocidu i holokaustu na našim prostorima. Nadalje, što je s ostalim stradanjima i zločinima nakon Drugog svjetskog rata? U Perićevom je udžbeniku još jedno poglavlje

³⁶ Petrunžaro, 2009., str. 97.

³⁷ Ivo Perić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, 1992., str. 90.

³⁸ Zrinka Nikolić Jakus, *Uvod u studij povijesti : historiografski praktikum*, 2008., str. 11-12.

³⁹ Perić, 1992., str. 90.

posvećeno ovom pitanju, a naslovljeno je kao „Okupatorski zločini“.⁴⁰ Prostorno, odlomak zauzima svega trećinu stranice. Ono što se prvo zapaža je sam naslov „Okupatorski zločini“. Dakle, zločini i agresija o kojima se poučava tiče se isključivo zločina koje čine okupatori uz pomoć kvislinga u pojedinim zemljama. Ni u jednoj se rečenici ne ukazuje na zlodjela koja se čine od strane „domaćeg“ stanovništva. Ovdje bih također mogla spomenuti ono stalno postojeće, ali rijetko spominjano, pitanje odgovornosti, odnosno načina i mogućnosti suočavanja nekog naroda ili države po pitanju vlastite odgovornosti i onoga što su ljudi sami napravili i na taj način omogućili da se dogodi ono što se dogodilo. Iako implicitno, fokus je stavljen isključivo na okupatorske zločine. U odlomku se pozornost skreće na pljačke, progone i agresiju fašističkih okupatora, a kao zloglasni koncentracijski logori izdvajaju se Dachau, Mauthausen, Treblinka i Auschwitz. Uz navođenje isključivo njemačkih koncentracijskih logora ukratko su opisani teški uvjeti i okrutni postupci koji su se provodili nad zatvorenicima. Također, ako usporedimo opis postupaka u ovim koncentracijskim logorima s onim što se nalazi u prethodno spomenutom povijesnom izvoru o Jasenovcu, ispada da su jedino nacistički koncentracijski logori bili u tolikoj mjeri zloglasni i okrutni. Na ovaj se način pozornost učenika od samih početaka u udžbenicima skreće isključivo na njemačku agresiju. Iako nije za očekivati da će se pojaviti u udžbenicima jer je i danas vrlo problematično i kontroverzno pitanje, no što je sa zločinima onih koji su prihvatili sudjelovati u provođenju fašističkog „zakona“, ubijali i prijavljivali sumnjive i one koji to uopće nisu bili samo da spase vlastiti život? Iako proučavanje prikaza društva i sudjelovanja običnih pojedinaca u ratu nije tema rada, smatram da valja ukazati na problematiku genocida i holokausta u njegovu punom, cjelokupnom značenju pri čemu su upravo udžbenici ti, a možda i jedini izvor, s kojim će se neki učenici upoznati. Osim odlomka o zločinima okupatora, u Perićevom se udžbeniku nalazi i dio naslovljen kao „Drugi svjetski rat iskazan govorom brojki“. U ovom se odlomku ukazuje na to koliko je država sudjelovalo, koja je bila cjelokupna površina teritorija na kojima su se vodili ratovi, a u jednoj je rečenici izrečeno da je bilo oko 50 milijuna poginulih, a oko 35 milijuna ranjenih.⁴¹ Od slikovnih prikaza nalazi se samo prikaz mornara koji slavi konačan završetak rata. Ne nalazi se ništa što bi moglo više utjecati i približiti učenicima katastrofu Drugog svjetskog rata. Iako ni u udžbeniku *Čovjek u svom vremenu* ne nailazimo na poučavanje o pojmu genocida i holokausta, postoji više slikovnih prikaza i pitanja za učenike kojima se nastoje približiti ratna stradanja i zločini. U ovom udžbeniku fokus nije ni stavljen isključivo na ratnu povijest, već na onu političku uz naglasak na hrvatski položaj u Drugom svjetskom ratu. Koncentracijski logori

⁴⁰ Isto, str. 102.

⁴¹ Perić, 1992., str. 109.

i krivnja za rat pripisani su gotovo isključivo okupatorskim silama, odnosno nacističkoj Njemačkoj i njezinim suradnicima. Ono što slijedi u nastavku je odlomak naslovljen kao „Zločini u Bleiburgu i križni put hrvatskoga naroda“ o čemu će biti riječi u nastavku.

Osim Perićeva udžbenika *Povijest – udžbenik za osmi razred osnovne škole*, Školska knjiga 1993. godine izdaje i njegovo prvo izdanje udžbenika *Hrvatska i svijet u XX. stoljeća*. Nastavne cjeline u kojima sam analizirala i tražila pojmove genocida ili holokausta ili barem pojašnjenje zločina i koncentracijskih logora naslovljene su kao *Drugi svjetski rat* i *Prilike u svijetu i u nas 1945-1989*. Perić je u ovom udžbeniku proširio nastavni sadržaj po pitanju detaljnijeg tumačenja i informiranja učenika o napadima, agresijama, osvajanjima i okupacijama tijekom rata. Sadržaj je obogaćen mnoštvom imena i datuma, odnosno podacima koji bi se prema suvremenom kurikulumu mogli svrstati u činjenično znanje koje se očekuje od učenika. Ono što je također prošireno jest nastavna jedinica koja se tiče hrvatskog položaja u Drugom svjetskom ratu. Osim opisa nastanka Nezavisne Države Hrvatske, u ovom udžbeniku stoji i odlomak naslovljen kao *Diktatura ustaškog režima*.⁴² U najvećoj je mjeri riječ o opisu političkog i upravnog ustroja države, no ovom se dijelu ipak spominju prijeki sudovi, zatvori i koncentracijski logor Jasenovac. Prvi put dosad nailazim na pojam genocida. Iako nije ponuđeno njegovo objašnjenje, navedeno je da su ustaše po primjeru Hitlera činili strahovite zločine genocida protiv Židova i Cigana, a također i protiv Srba, osobito zbog njihove prijašnje hegemonističke politike te pojave četnika i njihovih zločina u Hrvatskoj. Ustaše su zločinački postupali sa svim Hrvatima koji se nisu slagali s politikom terora i s komunistima i antifašistima. Ustaški, diktatorski režim dao je zatvoriti brojne članove HSS-a, književnike, slikare, kipare, svećenike, znanstvenike, glazbenike.⁴³ Iz toga je vidljivo da, što se samih zločina tiče, valja reći da ih se ne skriva, već ih se pomno iznova „iščitava“. Genocid nad Srbima iščitava se kroz njihovu prijašnju politiku i zločine, što je vidljivo i u nabrojanju žrtava pri čemu oni više ne zauzimaju prvo mjesto kao u doba socijalizma. Stječe se dojam da je glavni krivac za masovna ubojstva Hitler jer im je služio kao primjer, dok su drugi u redu odgovornih samo žrtve. Prema Petrungaru, poznato je da je pokolj srpskih civila počivao na sasvim drugim ideološkim osnovama.⁴⁴ U udžbeniku iz 1992. godine samo je u jednom povijesnog izvora bio spomenut koncentracijski logor Jasenovac, a u ovom osim što je spomenut, ukratko je opisan ustaški, diktatorski režim. Međutim, i ovom je udžbeniku vidljiva svojevrsna obrana Hrvata kao onih koji su dobri naspram nekolicine ustaša koji ionako djeluju na poticaj Hitlera. Ni u

⁴² Ivo Perić, *Hrvatska i svijet u XX. stoljeću*, 1993., str. 136.

⁴³ Perić, 1993., str. 136.

⁴⁴ Petrungaro, 2009., str. 157.

ovom se udžbeniku ni najmanje ne zamjećuje prihvaćanje kolektivne odgovornosti, a sva je krivnja još uvijek prebačena isključivo na nacističku Njemačku. Ono što je udžbeniku iz 1992. godine naslovljeno kao „Okupatorski zločini“, u ovom stoji vrlo sličan naslov „Okupatori i njihovi zločini“. Naglasak je i ovdje na zločinima drugih, a o toj problematici je već bilo riječi. Odgovornost za ratne zločine i pokolje je eksternalizirana, inicijativa je pripisana okupatorima, a etničko nasilje je viđeno kao dio nacističkog rasizma i njihove opće politike.⁴⁵ U usporedbi s prethodnim, u ovom je udžbeniku ova tematika ipak nešto proširena. Osim navedenih zločinova poput hapšenja, zatvaranja, mučenja i ubojstava, uz odlomak se nalaze i četiri fotografije koje učenicima približuju ono što danas nazivamo genocid i holokaust. Pojam holokausta još uvijek ni u jednom dijelu nije spomenut. Na fotografijama su vidljivi progoni Židova, židovska djela, odabir za plinsku komoru i Anne Frank. I u ovom su udžbeniku navedeni isti koncentracijski logori kao u prethodnom, ali uz detaljnije objašnjenje što se u njima radilo. Osim logora, spomenuta su i geta u koje su nacisti nasilno dovodili i zatvarali Židove.⁴⁶ U odlomku o brojčanim podacima o Drugom svjetskom ratu izneseni su isti podaci kao u prethodnom udžbeniku, no u ovom je dijelu priložena i fotografija zatvorenika u koncentracijskom logoru u Buchenvaldu.⁴⁷ Posljednje što se tiče ove teme jesu odlomci naslovljeni kao „Četničke organizacije i njihov teror na hrvatskom prostoru“ i „Partizanski zločini tijekom rata i neposredno nakon njega“. Perić u ovim dijelovima ukazuje na brutalnost četnika opisujući ih kao pljačkaše, palikuće i koljače hrvatskog stanovništva, a slično je i s partizanima posebno ukazujući na primjere uništavanja cijelih hrvatskih naselja.⁴⁸ Ovo bih izdvojila kao konkretan primjer novog iščitavanja povijesti koje je prilagođeno novom kontekstu u kojem se nalazila Hrvatska početkom '90-ih kada je neprijatelj bio upravo četnik i komunist. Ako bismo usporedili Perićev opis partizana i objašnjenje pojma ratni zločin, onda bi njihovi zločini spadali upravo u takve. O prikazu partizana i ustaša u udžbenicima bit će riječi u nastavku.

4.3. Udžbenici 2000. – 2014.

Jedan od udžbenika koji je izašao na prijelomu stoljeća u autorstvu Snježane Koren je *Povijest 8 – udžbenik za osmi razred osnovne škole*. Što se promijenilo u periodu od osam godina u povijesnog sadržaju u udžbenicima? Obratimo li pozornost na politički kontekst, 2000.

⁴⁵ Sindbaek, 2012., str. 131.

⁴⁶ Perić, 1993., str. 149-150.

⁴⁷ Perić, 1993., str. 159.

⁴⁸ Isto, str. 160-164.

godina je značajna po parlamentarnim izborima na kojima po prvi put nakon hrvatske samostalnosti HDZ gubi vlast, a preuzima je koalicija od šest stranaka. Prva razlika primjetna je već na prvoj stranici cjeline naslovljene kao „Hrvatska i svijet u Drugome svjetskom ratu“ na kojoj se nalazi potresna fotografija stradanja i patnji civilnog stanovništva gdje nisu bila pošteđena ni djeca.⁴⁹ Za razliku od prethodnih udžbenika u kojima se autori odmah bave vojnom i političkom stranom povijesti, u ovom je udžbeniku već na početku naglašen društveni aspekt i posljedice do kojih je rat doveo. Slika kao povijesni izvor ima višestruku primjenu kojom se, ako je dobro odabrana, ostvaruju odgojni i obrazovni ciljevi. Slike nam omogućuju da živopisnije predočimo prošlost.⁵⁰ Koren u pisanju svog udžbenika, osim mnogobrojnih fotografija, upotrebljava i povijesne izvore. Prvi povijesni izvor ponovno se odnosi na stradanja, u ovom slučaju vatrogasaca, u ratu. Ispod svakog povijesnog izvora i fotografija nalaze se i pitanja učenicima. Sljedeća fotografija prikazuje ulazak njemačkih tenkova u Jugoslaviju. Opet se dakle sreće pozornost na stradanja i žrtve u ratu, a s obzirom na to da je riječ o fotografiji opustošenog naselja u kojem je i civilno stanovništvo, možemo govoriti i o slikovnom prikazu ratnog zločina (ako uzmemo u obzir njegovu definiciju). U obradi nastavne jedinice vezane uz NDH, Koren izdvaja čak četiri svjedočanstva žrtava ustaških progona i koncentracionih logora. Ono što bih izdvojila je Mačekovo svjedočanstvo o boravku u Jasenovcu. Iznenaduje činjenica da je riječ o istom izvoru koji se nalazio i u Perićevom udžbeniku iz 1992. godine, no razlika je u tome što su izdvojeni različiti dijelovi njegova svjedočanstva. U Perićevom udžbeniku nisu u toj mjeri dolazile do izražaja strahote koje su proživljavali zatvorenici jer su te rečenice jednostavno maknute ili preskočene iz izvora. U svjedočanstvu koje izdvaja Koren može se pročitati o jaucima, zapomaganju, stalnim puščanim hicima, mučenju i stenjanju nevinih žrtava.⁵¹ Osim toga, izdvojeno je i Mačekovo svjedočanstvo o ustaškim postupcima. Koren puno detaljnije i slikovitije prikazuje ratna stradanja i zločine kojima je bilo podložno stanovništvo tijekom rata. Osim što prikazuje skulpturu „Kameni cvijet“ iz Jasenovca, spominje i žene i djecu u logoru Stara Gradiška. Osim pitanja za učenike koja se nalaze u udžbeniku, Koren izdvaja i ključne pojmove koji uključuju pojam diktature, rasne zakone, koncentracione logore. Ovo je prvi analizirani udžbenik u kojem se spominje pojam holokausta definiran kao 'stradanje Židova tijekom rata'. Holokaust je u ovom udžbeniku pojašnjen u direktnoj svezi s pojmom genocid koji je objašnjen kao 'zločin s ciljem uništavanja nekog naroda', u ovom slučaju Židova. Osim pojmova genocid i holokaust, spominju se i ratni zločini. Koren ukazuje

⁴⁹ Snježana Koren, *Povijest 8 : udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, 2000., str. 83.

⁵⁰ Peter Burke, *Očevid : upotreba slike kao povijesnog dokaza*, 2003., str. 11.

⁵¹ Koren, 2000., str. 91.

da su oni osim pod fašističkom okupacijom, bili i na suprotnoj strani, a kao primjer izdvojena su saveznička bombardiranja. Ipak, ovaj je dio napisan manjim fontom i naznačeno je da je od strane Saveznika stradao manji broj civilnog stanovništva.⁵² Iako nije definiran pojam ratnog zločina, kao primjer se navodi bombardiranje Dresdena zapaljivim bombama. Smatram da je objašnjenje pojmova primjereno učenicima osmoga razreda. Važno je spomenuti da su ovi pojmovi učenicima u većoj mjeri približeni putem slikovnih prikaza i povijesnih izvora. Učenici mogu vidjeti fotografiju ruskih seljaka koji među poginulima traže svoje najbliže, Židove koji žive u getoima, gladuju i umiru od zaraznih bolesti, koncentracioni logor u Auschwitzu popraćen tekstom o postupanju prema zatvorenicima, ali i pročitati razna svjedočanstva o stradanjima Židova u doba rata. Ono što je potpuno novo u usporedbi s drugim udžbenicima je navođenje učenika na promišljanje. Posebno su zanimljiva pitanja koja se tiču života u koncentracionim logorima, među kojima izdvajam pitanje: „Misliš li da su ljudi koji su živjeli u blizini koncentracijskih logora znali za strahote koje se tamo događaju? Ako jesu, zašto nisu poduzeli ništa da to spriječe? Kako bi ti postupio/la?“. U ovom je udžbeniku velik prostor posvećen upravo ovom društvenom i socijalnom aspektu rata, nastoji se prodrijeti u život običnog stanovnika i onoga što se zaista događalo tijekom rata. U većoj je mjeri primjetna tzv. povijest odozdo u kojoj fokus nije isključivo na političkoj i vojnoj povijesti. Što se tiče navedenih brojki stradalih i ranjenih u ratu, one su jednake onima iz prethodno analiziranih udžbenika. Spominjem ovo jer je i manipulacija brojkama žrtava također bila česta. Što je sa suđenjem ratnim zločincima? Naravno da se i u ovom udžbeniku navode imena nacističkih ratnih zločinaca popraćeno njihovom fotografijom, no osim njih, spominju se i suđenja ustaškim visokim dužnosnicima. Ono što predstavlja odmak od usmjeravanja učenika na isključivo njemačku krivnju za rat i sva zlodjela jest fotografija zapadnonjemačkog kancelara W. Brandta koji je 1970. godine posjetio Varšavu, kleknuo ispod spomenika žrtava i zatražio oprost u ime svog naroda za zločine počinjene u Drugome svjetskom ratu.⁵³ Za razliku od većine zemalja koje su sudjelovale u ratu, Njemačka je vrlo brzo javno preuzela odgovornost i zatražila oprost za zločine počinjene od strane nacista. Preuzimanje odgovornosti u velikoj mjeri utječe na oblikovanje kolektivnog mnijenja i odnosa u društvu za koje smatram da je bitno drugačije u zemljama koje su prihvatile svoju prošlost bez da joj se kroz generacije neprestano vraćaju. Nürnberški proces kao jedinstven slučaj koji do otvaranja suda u Haagu nije postojao također je detaljnije analiziran. Koren izdvaja povijesni izvor u kojem je opisan tijek suđenja u kojem se imenuju optuženi nacisti, ali se iznosi i način na koji se postupalo s njima tijekom

⁵² Isto, str. 97.

⁵³ Koren, 2000., str. 127.

suđenja. Učenicima je ispod teksta dan zadatak da komentiraju taj postupak.⁵⁴ Udžbenik ne umanjuje nacističku krivnju, ali ukazuje i na okrutne postupke od strane pobjednika u ratu. U skladu sa svim navedenim, može se primijetiti napredak u poučavanju tema o genocidu, holokaustu i ratnim zločinima u odnosu na udžbenike s početka 1990-ih godina gdje je osnovna karakteristika poslijeratne Europe bila zaborav i potiskivanje svega što se dogodilo za vrijeme Drugog svjetskog rata, a naročito izravno potiskivanje specifičnosti židovskoga pitanja.

Od udžbenika iz 2004. godine, ukratko ću se osvrnuti na udžbenik za četvrti razred gimnazije *Povijest 4* čiji su autori Kolar-Dimitrijević M., Petrić H. i Raguž J. Na političkoj je sceni ponovno riječ o godini u kojoj je došlo do izbora i izmjene vlasti. S obzirom na to da je riječ o udžbeniku za srednju školu, za pretpostaviti je da je sadržaj u njemu proširen. Međutim, iznenadila me činjenica da u ovom udžbeniku ne nailazimo na toliko „povijesnog materijala“ kojega učenici mogu komentirati i analizirati kao što je to u udžbeniku za osmi razred. Nastavni sadržaj je u većoj mjeri ponovno usmjeren na ulogu i položaj Hrvatske u Drugom svjetskom ratu pri čemu su ratni zločini samo usputno spomenuti. Ovoga se pitanja dotiče u odlomku „Rasna i nacionalna politika NDH – koncentracijski logori“ pri čemu je naglasak ipak stavljen na nacističku i fašističku krivnju ukazujući da su u počinjenim zločinima uz ustašku vojsku stalno boravili i njemački i talijanski vojnici. Po pitanju odgovornosti, krivnja se uglavnom prebacuje na tzv. „divlje ustaše“ koji često nisu ni pripadali ustaškom pokretu, a zlodjela su radili bez dozvole državnih vlasti. Brojni zločini nad srpskim stanovništvom počinjeni su kao kazna za njihove prijašnje velikosrpske planove. Navedeno je da su sve nepoćudne rasne, nacionalne i ideološke skupine jednako proganjane, a kao sredstvo terora osnivaju se logori u Jasenovcu, kraj Koprivnice, u Staroj Gradiški, Jadovnu, Đakovu, Pagu, Kerestincu. U tim su logorima ljudi pogubljeni bez obzira na njihovu nacionalnu, vjersku ili ideološku pripadnost. Također, autori ukazuju na srpsku interpretaciju prema kojoj je u Jasenovcu poginuo velik broj Srba i na taj su način stvorili mit o genocidnosti Hrvata.⁵⁵ Ovo je jedini put da se spominje taj pojam, iako on pritom nije objašnjen (postoji mogućnost da se od učenika očekuje da su u ovoj obrazovnoj fazi već upoznati s ovim pojmovima). Ono što valja komentirati je „pogubljenje bez obzira na nacionalnu, vjersku ili ideološku pripadnost“. Obično se ovdje navode Srbi, Romi i Židovi, no ovdje kao da se nastoji izbjeći bilo kakva klasifikacija pri čemu nas ovo možda može navesti i na Perićevo navođenje žrtava u kojem Srbi više na zauzimaju prvo mjesto, ali i na mogućnost da autori možda uopće ne žele zazirati u ovu problematiku redoslijeda navođenja.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić, Jakša Raguž, *Povijesti 4 : udžbenik iz povijesti za 4. razred gimnazije*, 2004., str. 145-147.

Od povijesnih izvora, također je izdvojeno svjedočanstvo Vladka Mačeka. U ovom je pak udžbeniku izdvojena treća verzija ovoga svjedočanstva u kojem su samo neki dijelovi jednaki onima iz prijašnjih udžbenika. Spominje se mučenje i stenjanje nevinih žrtava, ali u nastavku slijedi opis bivšeg ustaškog komesara koji je ubijen jer se založio za prijatelja i opis Mačekova čuvara koji moli svaku večer prije spavanja.⁵⁶ U svakom je slučaju zanimljivo promatrati u kojoj je mjeri autorima udžbenika važno izdvojiti različite dijelove svjedočanstva koji se njima čine najrelevantnijima za prikaz određene situacije koja će „najviše biti u skladu“ s ostalim podacima iznesenima u udžbeniku. Ovo je samo jedan konkretan primjer povijesnog izvora, a detaljnijim istraživanjem zasigurno bi se naišlo na još mnoštvo njih. Pojam holokausta objašnjen je u ulomku „Okupatori i njihovi zločini“. Ovoj je problematici posvećeno svega pola stranice teksta. Navedeno je da su države Trojnog pakta počinile brojne zločine nad civilnim stanovništvom, a posebno teška stradanja doživjeli su slavenski narodi istočne Europe. Od logora je izdvojen samo Auschwitz, a holokaust je definiran kao sustavno uništavanje židovskog naroda. Pod tom je definicijom ona zapravo vrlo slična genocidu. U kojoj je mjeri uloga holokausta porasla u 21. stoljeću svjedoči i činjenica da je 2003. godine uveden *Dan sjećanja na holokaust i sprečavanje zločina protiv čovječnosti*, a od 2004. se i u hrvatskim školama 27. siječnja, datum oslobođenja Auschwitza, obilježava *Dan sjećanja* i to nastavom o holokaustu i zločinu protiv čovječnosti.⁵⁷ Ova se informacija nalazi i u ovom udžbeniku, no sasvim je razumljivo da se ne može govoriti o tome na koji se način i obilježava li se uopće ovaj dan. U ovoj se nastavnoj jedinici nalazi samo jedna fotografija koja prikazuje zatvorenike nacističkog logora i moram primijetiti da je relativno male veličine te samim time nije nešto što će vjerojatno većina učenika zamijetiti. Osim slikovnog prikaza, kao dodatak temi, izdvojena su dva povijesna izvora. Jedan od njih je izvor o masovnom ubijanju Židova u logorima, a drugome je naslov „Pravednici među narodima“ i govori o onima koji su spašavali Židove od sigurne smrti, a među njima je bilo i 97 građana Hrvatske. Iako tome možda nije tako, smatram da su ovom udžbeniku genocid, holokaust i ratni zločini prikazani u puno manjoj mjeri nego li je to primjerice u udžbeniku S. Koren. Također, vidljivo je stavljanje fokusa na nacističke zločine i pisanje iz perspektive „pobjednika“. Zanimljivo je pratiti i odabir povijesnih izvora. Osim već spomenutog Mačekovog, zanimljivo je da je od svih izvora odabran baš onaj koji govori o ljudima koji su spašavali Židove. A što je sa svima onima koji su se priklonili režimu kako bi spasili same sebe i kojima sustav ubijanja postaje sasvim normalan? U usporedbi s udžbenikom S. Koren, u ovom, iako nastalom četiri godine kasnije, nema ukazivanja na zločine

⁵⁶ Isto, str. 149.

⁵⁷ Kolar-Dimitrijević M. i sur., 2004., str. 166-167.

koje su počinili Saveznici, a holokaust je obrađen čak u manjem opsegu nego li je to u udžbeniku za osmi razred iako se radi o učenicima koji već imaju dovoljno godina da kritički i „multiperspektivno“ promišljaju o ovoj temi. Multiperspektivnost može istaknuti uzajamne utjecaje različitih skupina u jednoj državi, u susjednim državama, savezima, rivalitetima te između okupatora i okupiranih.⁵⁸ Što se tiče brojčanih podataka umrlih, u udžbeniku se navodi broj od 53 milijuna⁵⁹ stradalih što je za tri milijuna više od onoga što se navodilo u prethodnim udžbenicima. Iako se ovih tri milijuna možda čini malo ako uspoređujemo s ogromnih 53, ne čini se toliko malo ako uzmemo u obzir primjerice broj stanovnika Republike Hrvatske. Ipak, promjena broja umrlih može se pripisati detaljnijem istraživanju i pronalaskom novih žrtava rata. Što se tiče ostalih okrutnosti počinjenih tijekom i nakon rata, izdvojena su posebna poglavlja naslovljena kao „Okrutnosti komunističkog režima prema Crkvi“ i „Četničke organizacije i njihov teror u Hrvatskoj“. Iako nisam detaljnije analizirala udžbenik *Povijest 8* čiji su autori isti kao i za ovaj udžbenik za srednju školu, spomenula bih samo da je ova cjelina obrađena na sličan način, a jedina je razlika u tome što je sadržaj reduciran zbog samog nastavnog programa za osnovne škole. U ovom udžbeniku postoji odlomak naslovljen kao „Zločini okupatora, četnika i ustaša tijekom rata“ uz koji je izdvojen slikovni prikaz spomen-ploče na mjestu srušene zagrebačke sinagoge⁶⁰ i odlomak „Okupatorski zločini“ u kojem je objašnjen pojam holokausta i prikazana fotografija ulaza u koncentracijski logor Auschwitz.⁶¹

Nadalje, što je s udžbenicima iz 2007. i 2014. godine koji su nastali nakon programa koji ističe poučavanje o interpretacijama, multiperspektivnosti i razvoju kritičkog mišljenja? Iz 2007. godine izdvajam udžbenik za osmi razred *Tragom prošlosti 8* čiji su autori Erdelja K. i Stojaković I. Prvo na što sam naišla je odlomak „Ustaški teror“ u kojem se izdvajaju brutalne metode poput deportacija i fizičkog istrebljenja prema Srbima, Židovima i Romima. Osim toga, govori se o progonu Židova, javnim ponižavanjima i otvaranju koncentracijskih logora. Ono što smatram kreativnim u ovom udžbeniku je upotreba karikatura, naslovnih strana kataloga i povijesnih izvora koji potiču na kritičko mišljenje. Nastavni je sadržaj prilagođen dobi učenika i slikovito prikazan. Učenici na temelju naslovne strane kataloga „Hrvatske protužidovske izložbe“ moraju objasniti simboliku crteža i iznijeti mišljenje o održavanju ovakvih izložaba. Na taj je način učenicima na konkretnom primjeru objašnjen tretman prema Židovima za koje vjerujem da će im prije ostati u pamćenju nego li sama definicija holokausta i rasne politike.

⁵⁸ Robert Stradling, *Multiperspektivnost u nastavi povijesti*, 2005., str. 25.

⁵⁹ Kolar-Dimitrijević M. i sur., 2004., str. 175.

⁶⁰ Kolar-Dimitrijević M. i sur., 2003., str. 126.

⁶¹ Isto, str. 116.

Povijesni izvor predratnog političara Jakovljevića svjedoči o postupanju u logoru Stara Gradiška. Odabran je izvor koji slikovito, na jednostavan način, opisuje život u ustaškom logoru. Uz svaki se izvor nalazi pitanje za učenike pri čemu je naglasak stavljen na objašnjenje njihovih dojmova i mišljenja. Isto je i sa povijesnim svjedočanstvom Rozalije Kremer koja je uputila pismo Pavelićevu uredu.⁶² Ovaj pak izvor otvara niz novih pitanja koja se tiču bezrazložnog oduzimanja djece, njihova stradanja i ubijanja, ali i odnosa u javnosti u kojoj se mora paziti na svaku riječ koja bi se mogla dvosmisleno protumačiti. Sve se češće u prikaze uključuju perspektive skupina ili društvenih kategorija koje su uglavnom bile zanemarivane⁶³ (u ovom slučaju su to žene i djeca). Od logora se spominje Jasenovac, a osim toga, ukazuje se i na različite interpretacije broja žrtava s hrvatske i srpske strane ne priklanjajući se pritom ni jednoj od njih. Dokaz da se u znatnijoj mjeri poučava o holokaustu je jedan čitav odlomak koji govori upravo o ovoj tematici. Holokaust je definiran kao sustavan progon i uništenje europskih Židova od strane nacističke Njemačke i njezinih pomagača. Drugim riječima, Njemačka je provodila genocid – uništenje čitavog naroda.⁶⁴ Učenici se na taj način susreću i s pojmom *holokaust* i pojmom *genocid*, međutim njihovo je značenje u ovom objašnjenju gotovo identično i svodi se isključivo na stradanja tijekom Drugog svjetskog rata. Uz navođenje koncentracijskih logora, prikazane su i potrebne fotografije logoraša iz Buchenwalda i poljske djece iz koncentracijskog logora u Auschwitzu.⁶⁵ Fotografije su odabrane s ciljem da djeluju na učenike, posvećena im je cijela stranica u udžbeniku i uz njih su postavljana i pitanja. Uz to, učenici se upoznaju s Anom Frankom i čitaju izvatke iz njezina dnevnika pri čemu ih se također kroz pitanja potiče na razvijanje kritičkog mišljenja, emocionalnog sazrijevanja i promišljanja o životnim vrijednostima (što svakako ide u prilog razvijanju odgojnih ciljeva). Po prvi put, u ovom se udžbeniku spominje pojam totalnog rata koji zahvaća cjelokupno stanovništvo i uključuje sve slojeve i aspekte društva koji imaju značajne posljedice za civilno stanovništvo. U posljednjem dijelu cjeline nalazi se tablica s prikazom gubitaka u Drugom svjetskom ratu i broj žrtava vojnika i civila. Učenici imaju zadatak uspoređivanja civilnih i vojnih žrtava. Broj žrtava sveden je na nešto više od 50 milijuna, pri čemu je naznačeno da to svakako nije veći broj od 52 milijuna.⁶⁶ Na temelju svega navedenoga, može se primijetiti da se u ovom udžbeniku može osjetiti utjecaj novog programa koji je nastao godinu prije izlaska udžbenika.

⁶² Krešimir Erdelja, Igor Stojaković, *Tragom prošlosti 8 : udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, 2007., str. 127-130.

⁶³ Stradling, 2005., str. 24.

⁶⁴ Erdelja; Stojaković, 2007., str. 139.

⁶⁵ Isto, 2007., str. 140.

⁶⁶ Isto, 2007., str. 158.

Učenike se upoznaje s različitim povijesnim izvorima koje imaju zadatak komentirati i analizirati. Već analizirani udžbenik S. Koren, iako nastao 2000. godine, također je u velikoj mjeri išao ka tom smjeru.

Što je s ne tako davnim udžbenicima iz 2014. godine? Najprije izdvajam udžbenik za četvrti razred gimnazije – *Povijest 4*. Pretpostavka je da će u ovom udžbeniku u usporedbi s dosad analiziranim udžbenicima problematika holokausta, genocida i ratnih zločina biti najbolje obrađena i da će se kod učenika u najvećoj mjeri poticati kritičko mišljenje i multiperspektivnost. S obzirom da je to udžbenik iz kojega sam i ja osobno učila povijest u srednjoj školi, prvo čega sam se prisjetila je ogromna količina informacija koje nudi. Prvo na što sam naišla, a tiče se ove teme, jest odlomak „Rasna i nacionalna politika NDH-a – koncentracijski logori“. Prvo što se navodi je uzor fašizma i nacionalsocijalizma na ustaško vodstvo zbog čega je došlo do učenja o višim i nižim rasama. Rasnim su zakonima žrtve postali Židovi i Romi, a nacionalna isključivost usmjerena je bila na Srbe kao osveta za zlodjela koja je hrvatski narod trpio u Kraljevini Jugoslaviji. I u ovom se udžbeniku spominju tzv. divlji ustaše koji zlodjela čine bez dopuštenja državnih vlasti.⁶⁷ S obzirom na to da su autori ovoga udžbenika bili suradnici Kolar-Dimitrijević M. u analiziranom udžbeniku iz 2004. godine, ne čudi što su sličnosti i podudaranja vrlo velika. Ono što je također naglašeno jest da su sve nepoćudne rasne, nacionalne i ideološke skupine jednako proganjane. Od koncentracijskih logora izdvajaju se logor Danica i logor Jasenovac. Preuzeta je ista rečenica kao i u udžbeniku iz 2004. godine, a to je da su velikosrpski krugovi pokušali nametnuti tezu da je samo u Jasenovcu ubijeno 700 000 Srba kako bi stvorili mit o genocidnosti Hrvata.⁶⁸ Zanimljivo je pratiti razliku o poučavanju o interpretacijama. U udžbeniku iz 2007. godine također se izdvaja da postoji različito tumačenje žrtava sa srpske i hrvatske strane, no ne može se iščitati priklanjaje jednoj od interpretacija, nego su one učenicima dane na promišljanje. S druge strane, smatram da se u udžbeniku iz 2004. i u ovom udžbeniku implicitno ipak nameće određeno mišljenje koje podliježe i stvaranju slike drugoga, u ovom slučaju Srba koji samo žele preuveličati događaje iz rata. U ovom je udžbeniku također zamjetna sklonost veličanju hrvatskog stanovništva „naviklog na štovanje demokratskih vrijednosti i kršćanskih gledišta o svetosti ljudskog života i slobode“.⁶⁹ Smatram da je u ovom dijelu implicitno uključena razlika između „nas“ i „njih“. Iako ona nije u velikoj i odmah primjetnoj mjeri izražena, smatram da se može govoriti o ovoj problematici o kojoj je bilo riječi i na skupu *Dijalog*

⁶⁷ Hrvoje Petrić, Jakša Raguž, *Povijest 4 : udžbenik iz povijesti za 4. razred gimnazije*, 2014., str. 125.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

povjesničara/istoričara. O dobu zajedničkog života svi su nacionalni subjekti jednostavno u glas vikali da je upravo samo njihova nacija bila politički ugnjetavana, gospodarski eksploatirana i kulturno zanemarivana, a nitko nije postavljao pitanje je li to tako bilo. Shvaćanje o *nama* i *njima* nije samo podrazumijevalo da su oni među sobom u svakom pogledu oprečni, suparnički, čak i neprijateljski, nego i da su fundamentalno različiti jer nisu ista povijest. Često se naglašava da je naša povijest bolja, slavija od njihove s tim da pritom negiranja ne idu tako daleko da se „partner“ potpuno isključi iz povijesti.⁷⁰ Iako ovime ne želim ukazati da je u ovom udžbeniku to razlikovanje iznimni prisutno, ipak smatram da se može primijetiti svojevrsna obrana hrvatskog naroda. U hrvatsko-srpskih sporovima središnja je tema svakako bio logor u Jasenovcu. Nije sporno ili barem ne bi trebalo biti sporno što su bili Jasenovac i NDH. Činjenica jest da je Jasenovac jedini ustaški logor smrti do kraja rata, središnji logor u NDH u kojemu su počinjeni najstrašniji i najmasovniji zločini, pa nije čudno što je postao simbol svih zala iz ustaškog režima. Odgovornost je u svemu tome sa srpske strane nastala zbog licitiranja s brojem ubijenih u Jasenovcu koji je neprestano rastao. S obzirom da ne postoji općeprihvaćeni stav, podaci se ne mogu službeno objavljivati. Goldstein smatra kako bi trebalo težiti ka deaktualizaciji, utvrditi da je riječ o prošlosti koji više nije politički nego povijesni problem i da treba težiti povijesnoj istini čiji su rezultati trajno otvoreni za provjeru, dopunu i usavršavanje. Za hrvatsko-srpske odnose nisu sporni samo NDH i Jasenovac, ali oni svakako predstavljaju najosjetljivije dijelove srpskog aspekta hrvatske povijesti.⁷¹ Smatram da bi poučavanje, pa tako i udžbenici, trebali uključiti sadržaj koji ukazuje na problematiku koja se javlja kod povjesničara i ukazati na napetosti i različite interpretacije koje su postojale od strane različitih izvora. U ovom udžbeniku nisu izdvojena ni pitanja koja bi poticala učenike na kritičko mišljenje i učenje o različitim interpretacijama. I u ovom je udžbeniku izdvojen povijesni izvor Mačeka i njegova boravka u Jasenovcu. Izdvojen je identičan dio kao i u udžbeniku iz 2004. godine. Što se tiče holokausta, posvećen mu je poseban odlomak „Holokaust – stradanje Židova u Njemačkoj, njezinim saveznicama i okupiranim zemljama“. Genocid je definiran kao pojam istrebljenja nekog naroda kojemu su Židovi dali ime holokaust. Pojmovi su definirani kao identični. U odlomku „Posljedice ratnih razaranja za civilno stanovništvo“ izdvajaju se isključivo zločini nacista i njihovih suradnika. Pitanja koja su postavljana ispod teksta traže samo činjenično znanje, a udžbenik je siromašan povijesnim izvorima i

⁷⁰ Andrej Mitrović, *Prevlast nerazuma. Segment o povijesnom nerazumu u duhovnim prilikama kriznog doba*. U *Čemu dijalog povjesničara – istoričara?*, ur. Igor Graovac, Zagreb, Zajednica istraživača *Dijalog*, 2005., str. 73.

⁷¹ Ivo Goldstein, *Pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja*. U *Čemu dijalog povjesničara – istoričara?*, ur. Igor Graovac, Zagreb, Zajednica istraživača *Dijalog*, 2005., str. 131-136.

fotografijama. Izdvaja se zanimljivost o Anni Frank i njezinu dnevniku i povijesni izvor o masovnom ubijanju Židova u logorima na temelju svjedočanstva zapovjednika logora Auschwitza.⁷² Ovisno o volji i želji nastavnika, učenici će analizirati povijesni izvor ispod kojeg se ne nalaze nikakva pitanja. Kao i u udžbeniku iz 2004. godine, i ovdje je izdvojeno 53 milijuna umrlih u ratu.⁷³ S obzirom na to da je riječ o udžbeniku koji je gotovo identičan udžbeniku nastalom čak deset godina prije njega, smatram da u ovome izdanju nema značajnijeg napretka u poučavanju o holokaustu, genocidu i ratnim zločinima općenito. Ono što iznenađuje jest činjenica da je udžbenik iz 2007. godine u većoj mjeri sklon tumačenju o interpretacijama i poticanju kritičkoga mišljenja negoli je ovaj.

Za kraj ovoga dijela izdvajam udžbenik za osnovnu školu *Put u prošlost 8*. Ovaj sam udžbenik odlučila analizirati jer je riječ o udžbeniku za djecu s teškoćama u razvoju pa me zanimalo dotiče li se, u kojoj mjeri i na koji način, teme o kojoj pišem. Kada je u pitanju poučavanje o holokaustu, i u ovom se udžbeniku nalazi zasebna nastavna jedinica naslovljena upravo kao „Holokaust“. Već na samom početku učenici se susreću s četiri fotografije: prva prikazuje djecu koja sjede i tvore oblik zvijezde, druga odvođenje Židova na ulici, treća djecu izbjeglice iz Slovačke, a četvrta skupinu ljudi koja čeka hranu u Varšavskom getu. Učenici će na temelju slikovnih prikaza lakše upamtiti simbol zvijezde te način tretiranja Židova pri čemu su velik broj činila i djeca. Holokaust se definira kao stradanje Židova uoči i tijekom Drugog svjetskog rata, a genocid predstavlja istrebljenje nekog naroda.⁷⁴ U usporedbi s ostalim dosad analiziranim udžbenicima, prvi se put razlikuje značenje koncentracijskih logora i logora smrti. Koncentracijski logor definiran je kao mjesto gdje se zatočeno stanovništvo iscrpljivalo glađu, bolestima i teškim radom, a logor smrti kao mjesto za masovno i brzo ubijanje ljudi. Od koncentracijskih logora izdvaja se fotografija ulaza u Auschwitz i prikaz prenatrpane spavaonice u logoru. U posebno označenom polju navedeno je da se sjećanje na žrtve Holokausta obilježava 27. siječnja, a u nastavku se iznosi priča Anne Frank o kojoj učenici imaju zadatak napisati sastavak.⁷⁵ U sklopu obrade Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, učenici su upoznati s pojmom logora i terora koji je vršen nad Srbima, Židovima i Romima. Kao primjeri logora, navedeni su slikovni prikazi spomenika u Jasenovcu i djece u logoru Stara Gradiška.⁷⁶ Za ovaj je udžbenik karakteristično to što je svaka tema objašnjena na vrlo jasan,

⁷² Daniela Jugo-Superina, Nera Malbaša Kovačić, *Put u prošlost 8 – udžbenik s radnom bilježnicom iz povijesti za 8. razred*, 2014., str. 145.

⁷³ Isto, str. 152.

⁷⁴ Jugo-Superina; Malbaša Kovačić, 2014., str. 144.

⁷⁵ Isto, str. 145-147.

⁷⁶ Isto, str. 126-127.

jednostavan i konkretan način kako bi se učenicima olakšalo razumijevanje nastavnog sadržaja. Što se tiče poučavanja o genocidu, holokaustu i ratnim zločinima, smatram da je učenicima taj sadržaj dobro vizualno predočen i da učenici mogu interpretacijom samo nekoliko, dobro odabranih slika, doprijeti u rad povjesničara i bolje razumjeti povijest. Možda vrlo često ne bi bilo loše i u udžbenicima koji nisu prilagođeni djeci sa smetnjom u razvoju povijesni sadržaj koji je možda težak i osjetljiv prikazati upravo na taj način. Opće je prihvaćeno stajalište da razvoj ljudske spoznaje i inteligencije započinje na razini motoričkih aktivnosti i praktičnog rješavanja problema. To implicira važnu pedagošku poruku, a to je da djeca moraju biti aktivna i kreativna u procesu razumijevanja svijeta.⁷⁷

5. Prikaz Nezavisne Države Hrvatske u udžbenicima

5.1. Udžbenici 1991. – 1993.

S obzirom na to da sam se u prijašnjem odlomku već dotakla NDH u sklopu prikaza genocida i holokausta u udžbenicima, u ovom ću se dijelu više bazirati na način i opseg prikaza ove državne tvorevine. Usmjerit ću se na prikaz nekoliko tema: osnivanje NDH, organizaciju vlasti u NDH te na gospodarsko i kulturu u NDH. U prethodnom sam se dijelu bavila žrtvama ustaškog režima i prikazu nacističko-fašističkog utjecaja, pa se iz tog razloga ovdje neću na to posebno osvrnati. Najprije, udžbenik iz 1991. godine (Lovrenčić i sur.). Prvo poglavlje naslovljeno je kao *Osnivanje Nezavisne Države Hrvatske* ispod kojega stoji: „Nezavisna Država Hrvatska stvorena je od dijelova Hrvatske koji nisu pripojeni Italiji i Mađarskoj te od Bosne i Hercegovine i Srijema. U njoj su Hitler i Mussolini doveli na vlast ustaše s Antom Pavelićem na čelu. (...) Ustaše i Pavelić razvili su veliku političku propagandu tumačeći osnivanje NDH kao konačno nacionalno oslobođenje hrvatskog naroda. Ubrzo je bilo jasno da su oni samo sluge Hitlera i Mussolinija.“ Ispod teksta dodan je slikovni prikaz Pavelića koji polaže zakletu 1941. godine.⁷⁸ Nakon poglavlja o nastanku države, stoji poglavlje *Ustaška vladavina*. U prvom je dijelu naznačeno da su granice NDH odredile Njemačka, Italija i Mađarska, a NDH priznaju samo osovinske sile i njihovi saveznici i iz tog razloga NDH nikad nije imala karakteristike države. Glavni nosilac vlasti bila je ustaška organizacija, odnosno Pavelićevi najodaniji pristaše. Glavninu oružanih snaga činili su hrvatski domobrani, mladići hrvatske i muslimanske

⁷⁷ Ivo Rendić Miočević, *Učenik – istražitelj prošlosti*, 2000., str. 143.

⁷⁸ Lovrenčić, Jelić, Vukadinović, Bilandžić, 1991., str. 109.

nacionalnosti. Ustaše s Pavelićem na čelu uveli su strahovladu i od početka provodili teror nad pučanstvom. Najviše su bili pogođeni Srbi, Židovi i Romi.⁷⁹ Povijest NDH u ovom je udžbeniku svedena na minimum, svega dvije stranice teksta. Naglasak je stavljen na činjenicu da se ne radi o pravoj državi, nego o državi čiju vlast predvodi Pavelić kao sluga Hitlera i Mussolinija. Također, kako je bilo riječ o navođenju žrtava u udžbenicima, u ovom su Srbi još uvijek stavljeni na prvo mjesto. U poglavlju *Ustaška vladavina* nalaze se osnovne informacije o organizaciji vlasti, a o gospodarstvu i kulturi ne nalazimo ništa. Prikaz povijesti NDH u ovom se udžbeniku u velikoj mjeri poklapa s opisom Ive Goldsteina: „potonja nije bila izraz stoljetne težnje hrvatskog naroda za samostalnom državom, nije bila nezavisna nego svojevrsni njemačko-talijanski protektorat, nije bila Hrvatska, jer kakva je to Hrvatska izvan koje ostaju znatni njeni dijelovi, a nije bila ni država, jer država pretpostavlja uređene odnose sa svojim građanima, a u njoj je vladao teror.“⁸⁰

Nadalje, Perićev udžbenik iz 1992. godine. U ovom je udžbeniku izdvojena nastavna cjelina *Nastanak Nezavisne Države Hrvatske*. Ono što se prvo može primijetiti je puno veća prostorna izdvojenost za ovu temu u odnosu na prethodni udžbenik. U poglavlju *Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske* opisuje se nastanak ove „državne“ tvorevine. Zanimljiv je način kojim počinje ovo poglavlje: „Hrvatski narod imao je svoju državu u ranom srednjem vijeku, kojoj su stajali na čelu narodni, hrvatski vladari; imao je svoju državnost i pod hrvatsko-ugarskim kraljevima i pod austrijskim carevima. U Kraljevini Jugoslaviji prekinuta je ta duga, milenijska nit hrvatske državnosti, velikosrpski režim nastojao je zatrti sva obilježja hrvatske nacionalne samobitnosti. Želja hrvatskoga naroda je stvoriti svoju državu, a za tu želju znali su i Nijemci i Talijani.“⁸¹ Iz ovoga dijela razvidne su dvije stvari: prvo, NDH je tumačena kao država kojom se naglašava i kontinuitet hrvatske samostalne države, a kao drugo, vidljiva je negativna percepcija Kraljevine Jugoslavije koja je velikosrpskom politikom uništila želju Hrvata. U predstavljanju cjelokupnog iskustva ustaške države teži se određenom uljepšavanju, stavljanjem ispred svega konačno iznova uspostavljene nezavisne hrvatske države.⁸² Zahvaljujući suradnji Nijemaca i Talijana s Pavelićem, ponovno je uspostavljena nezavisna država. Ni u kom pogledu njezina državnost u ovom udžbeniku nije osporavana, a državu je preko radija proglasio Slavko Kvaternik.⁸³ U nastavku slijedi fotografija koja prikazuje poznato pozdravljanje (rukovanje) Pavelića i Hitlera.

⁷⁹ Isto, str. 110.

⁸⁰ Ivo Goldstein, Pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja. U *Čemu dijalog povjesničara – istoričara?*, ur. Igor Graovac, Zagreb, Zajednica istraživača *Dijalog*, 2005., str. 131.

⁸¹ Perić, 1992., str. 85.

⁸² Petrungraro, 2009., str. 156.

⁸³ Perić, 1992., str. 86.

Slika u nekom udžbeniku zadobiva više funkcija, od pomoćnog sredstva do uresa ili informacije, od poticaja za razmišljanje do oprimjerenja nekog teksta.⁸⁴ Upravo je ova slika dobar poticaj za razmišljanje jer prikazuje naklon Pavelića spram Hitleru iz čega se može reprezentirati odnos podložnosti i nadređenosti. Ono na što valja ukazati jest politički utjecaj koji postoji na udžbenike. Udžbenici povijesti mogu se analizirati i kao povijesni izvori koji nam svjedoče o intelektualnom, duhovnom, ideološkom i političkom stanju društva.⁸⁵ Naime, u travnju i svibnju 1990. Hrvatska je održala prve višestranačke izbore nakon Drugog svjetskog rata na kojima je pobijedila Hrvatska Demokratska Zajednica na čelu s bivšim generalom i povjesničarom Franjom Tuđmanom. Na kongresu HDZ-a 1990. godine Tuđman je izjavio da NDH nije samo tvorevina fašističkih zločinaca; izražavala je i povijesne težnje hrvatskog naroda za samostalnom državom. Duh NDH-a pojavio se i u vezi sa zastavom i državnim obilježjima usvojenim za samostalnu Hrvatsku.⁸⁶ Upravo ova činjenica u velikoj mjeri pomaže u razumijevanju i lakšoj analizi udžbenika koji je nastajao u duhu takvoga političkoga, ali i društvenog ozračja. Sljedeće poglavlje nosi naslov *Organizacija vlasti u NDH* u kojem između ostalog stoji da je Pavelić odmah izdao naredbu o imenovanju prve hrvatske državne vlade s njim kao poglavnikom i ministrom vanjskih polova. Spominju se i funkcije Slavka Kvaternika, Andrije Artukovića, Mile Budaka i Mladena Lorkovića. Predstavnici vlasti NDH u općinama i kotarevima bili su u početku, privremeno, ustaški povjerenici. Nakon toga osnovane su upravne oblasti, zvane velike župe. Nakon navođenja velikih župa, izdvajaju se Hrvatsko domobranstvo, Ustaška vojnica i Hrvatsko oružništvo kao oružane snage NDH. Ispod svega, navedene su države koje su priznale NDH.⁸⁷ Hrvatska država sama po sebi zauzima središnje mjesto hrvatskog narativa, pa je u skladu s tim ustaška država prikazana kao ostvarenje povijesnog sna hrvatskog naroda, po strani je ostavljena njezina politička narav.⁸⁸ Ono što slijedi u nastavku udžbenika u skladu je sa slikom pozdravljanja Hitlera i Pavelića na prethodnoj stranici. Naime, u ovom se udžbeniku naglašava povezanost s fašistima i nacistima o kojima ovisi NDH. Razlog tomu je lakše svaljivanje krivnje za počinjene zločine upravo na njih. U poglavlju *Podređenost okupatorskim silama i izvršavanje njihove volje* opisano je određenje hrvatskih granica od strane Njemačke, Italije i Mađarske pri čemu je Pavelić bio prisiljen na sklapanje ugovora s Italijom i priznavanje njezine vojne, političke, diplomatske i gospodarske kontrole. Ono što je

⁸⁴ Petrungaro, 2009., str. 51.

⁸⁵ Dubravka Stojanović, Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni problem, *Belgrade Historical Review*, Vol. 4, 2013., str. 188.

⁸⁶ Sindbaek, 2012., str. 190.

⁸⁷ Perić, 1992., str. 87.

⁸⁸ Petrungaro, 2009., str. 156.

zanimljivo u ovom poglavlju je začetak odbacivanja kolektivne odgovornosti od strane Hrvata koja vrlo često polazi upravo od ustaških zločina. Naime, mnogi Hrvati koji nisu bili ustaše, već samo hrvatski domoljubi koji se nisu aktivnije uključivali u politiku, stvaranje NDH doživjeli su kao dugo priželjkivanu nacionalnu državu, potpisivanjem Rimskih ugovora bili su krajnje nezadovoljni.⁸⁹ U nastavku poglavlja, NDH je prikazana kao žrtva njemačkih i talijanskih sila koje iz nje izvlače svo bogatstvo i plaćaju izdržavanje njihovih postrojbi. U poglavlju *Ustaški režim* objašnjena je organizacija vlasti u NDH. Prvo što se izdvaja je činjenica da su u Hrvatskom državnom saboru bili još neki živući članovi sabora iz 1918. godine. Vrhovnu vlast u NDH ima Glavni ustaški stan, a osnovani su i brojni prijeki sudovi. Teror i diktatura preuzeta je isključivo po primjeru Hitlera, a provođena je protiv Židova i Cigana, ali i protiv Srba. Naglasak je ovdje opet stavljen da je to zbog njihove prijašnje velikosrpske politike. U posljednjem poglavlju *Režim koji je ovisio o sudbini svojih zaštitnika* još se jednom naglašava da NDH ovisi isključivo o politici Njemačke i Italije.⁹⁰ Može se zaključiti da poglavlje o NDH zadobiva puno više prostora nego što je to imala prije, a naglasak je stavljen na proglašenje, upravnu organizaciju vlasti i njemačko-talijanski utjecaj. Prikaz provedbe ustaškog režima u praksu gotovo je u potpunosti neprimjetan. Perićev udžbenik iz 1993. godine gotovo identično prikazuje povijest NDH. Razlika je u tome što je u tom udžbeniku ovoj temi posvećeno još više prostora negoli je to u udžbeniku iz 1992. godine. U poglavlje *Nastanak Nezavisne Države Hrvatske* umetnuto je Pavelićevo obraćanje hrvatskom narodu na Božić: „Hrvatski narode! Čestitam ti posljednji robijaški Božić!“ i obraćanje Hrvatima u jugoslavenskoj vojsci da ustanu protiv velikosrpskih vlastodržaca „za slobodu svoju i svoje domovine“.⁹¹ Ono što je prošireno tiče se u najvećoj mjeri upravne organizacije NDH, dok je politička narav opet stavljena po strani. Proširen je i opis podređenosti okupatorskim silama što opet ide u prilog kasnijem svaljivanju glavne krivnje na Hitlera koji je poslužio kao primjer, dok je NDH samo žrtva. Iako u ovom udžbeniku nailazimo na poglavlje *Diktatura ustaškog režima*, sadržaj je identičan onome u poglavlju *Ustaški režim* iz 1992. godine. NDH je prikazana kao prirodni ishod povijesnog puta hrvatskoga naroda, u skladu s klasičnom teleološkom vizijom povijesti.⁹²

⁸⁹ Perić, 1992., str. 89.

⁹⁰ Isto, str. 89-90.

⁹¹ Perić, 1993., str. 132.

⁹² Petrungaro, 2009., str. 154.

5.2. Udžbenici 2000. – 2014.

U udžbeniku S. Koren poglavlje o NDH ponovno je smanjeno. U poglavlju *Nastanak Nezavisne Države Hrvatske* ukratko je objašnjeno njezino proglašenje preko radija i teritorij NDH pri čemu se ukazuje da „NDH nije ni samostalna ni neovisna u svom djelovanju“.⁹³ U udžbeniku nije izražena ideja da je NDH država nastala kao ostvarenje težnje Hrvata za samostalnom i nezavisnom državom, a prikazom ustaškog plakata na kojem je Pavelić prikazan kao nasljednik značajnih ličnosti iz hrvatske prošlosti propituje se poruka plakata i traži mišljenje učenika.⁹⁴ Sljedeće poglavlje naslovljeno je kao *Ustaška diktatura*. U ovom se dijelu spominje ustrojstvo vlasti u kojoj je sve pod strogom kontrolom režima, spominju se progoni, rasni zakoni i koncentracijski logori.⁹⁵ Uz to, navedeni su slikovni prikazi i povijesna svjedočanstva o kojima je već bilo riječi. U ovom je udžbeniku povijest NDH prikazana vrlo slično onoj u udžbeniku Lovrenčića i sur., no ono što je karakteristično za ovaj udžbenik je poticanje učenika u aktivno promišljanje o ovoj temi, naročito o pitanju kontinuiteta hrvatske države, ali i o ustaškim zločinima. Ni u ovom udžbeniku nema ništa o gospodarstvu i kulturi NDH.

U udžbeniku iz 2004. godine (Kolar-Dimitrijević i sur.) poglavlje je naslovljeno kao *Nastanak Nezavisne Države Hrvatske i ustroj vlasti*. U ovom je udžbeniku dosta prostora posvećeno ovoj temi. NDH je proglašena preko radija od strane Slavka Kvaternika čime je novostvorena hrvatska država raskinula svoje državnopravne veze s Kraljevinom Jugoslavijom. Glavno mjesto i ulogu u NDH ima ustaška organizacija. Naznačeno je da ustaše kontroliraju sveukupni život u državi, Pavelić imenuje sve zastupnike, a po načinu vladanja riječ je o diktatorskoj državi. NDH je od početka do kraja ovisila o Njemačkoj i Italiji.⁹⁶ Prema Petrunjaru, i u ovoj je rečenici vidljiva težnja udaljavanja odgovornosti za ustaške zločine od Hrvatske i Hrvata.⁹⁷ U prilog tome ide i slikovni prikaz koji se nalazi u tekstu. Na slici je prikazan „nemali dio Hrvata koji je sa zadovoljstvom dočekao njemačku vojsku u Zagrebu, no vrlo brzo je uslijedilo razočarenje.“⁹⁸ Ovo bi se moglo usporediti s Perićevim rečenicama o hrvatskim domoljubima koji nisu bili ustaše, ali su željno priželjkivali hrvatsku samostalnost, no onda su bili razočarani. Razočarenje i neuspjeh državi pripisano je ovisnosti o nacističkoj

⁹³ Koren, 2000., str. 90.

⁹⁴ Isto, str. 90.

⁹⁵ Isto, str. 90-91.

⁹⁶ Kolar-Dimitrijević M. i sur., 2004., str. 144.

⁹⁷ Petrunjar, 2009., str. 157.

⁹⁸ Kolar-Dimitrijević M. i sur., 2004., str. 144.

Njemačkoj i fašističkoj Italiji. Sljedeće poglavlje *Granice, narodnosni sastav i upravna podjela NDH* tumači potpisivanje Rimskih ugovora u kojem je ponovno vidljiva nadređenost okupatorskih sila kojima su Hrvati podložni. Također, ukazuje se i na nepodržavanje NDH: „vodstvo NDH nije imalo potporu u većem dijelu hrvatskog naroda“.⁹⁹ U ovome bismo možda opet mogli iščitati svojevrsnu obranu hrvatskog naroda, odbacivanje kolektivne odgovornosti koja se pripisuje samo pojedincima koji su provodili ustaški teror, a ne ostalim Hrvatima koji su čeznuli za slobodnom i nezavisnom državom. U poglavlju *Odnos vlasti NDH prema Italiji i Njemačkoj* riječ je o organizaciji oružanih postrojbi koje potiče Njemačka, NDH nikad nije uspjela nadzirati cjelokupni teritorij, a oružane postrojbe Njemačke i Italije stalno su boravile u NDH. Njemačku i talijansku vojsku stanovništvo doživljava kao okupatore, vlada NDH bila je prisiljena na sklapanje ugovora. Ono što se dosad nije spominjalo, a spominje se u ovom udžbeniku, je talijanski utjecaj na razvoj četničkih organizacija. Talijani su te postrojbe poticali na „masovna ubojstva hrvatskog i muslimanskog stanovništva, a istodobno je vojska NDH sprečavana u pokušajima da obrani to stanovništvo od velikosrpskog genocida. (...) Talijanske okupacijske vlasti odgovorne su za smrt 40 tisuća osoba.“¹⁰⁰ Osim što je vidljivo preusmjeravanje krivnje na okupatorske sile, smatram da se pisanjem o četničkim organizacijama u ovom poglavlju uz navođenje da je NDH bila spriječena oduprijeti se njihovim ubojstvima samo implicitno odbacuje prihvaćanje odgovornosti za zločine počinjene nad Srbima uz traženje i navođenje mogućeg opravdanja zašto je do njihova zatočenja i ubijanja kasnije i došlo. Sljedeće poglavlje *Rasna i nacionalna politika NDH – koncentracijski logori* ukratko se osvrće na ustašku ideologiju o nižim i višim rasama (o čemu je već bilo riječi) sve po uzoru na fašizam i nacionalsocijalizam. Uz to se nalazi slikovni prikaz rukovanja Pavelića i Hitlera, no ovaj put Pavelić nije nagnute glave prema Hitleru, ali se na slici nalazi stepenicu ispod njega. Fotografija, možda slučajno nastala, može se i ne mora shvaćati metaforički, no odabir baš te fotografije za udžbenik zasigurno nije slučajan uzme li se u obzir i ono što piše ispod nje: „Ante Pavelić je nekritički slijedio nacističku politiku Adolfa Hitlera.“¹⁰¹ Sljedeći ulomak naslovljen je kao *Odnos vlade NDH prema HSS-u*. Ovo je prvi udžbenik koji se detaljnije bavi prekidom suradnje ustaša i HSS-a čija je zadaća „biološki sačuvati hrvatski narod, a to znači sačuvati što god je više moguće života, obitelji i gospodarstva naroda.“¹⁰² Shvaćajući da će u ratu pobijediti antifašistička koalicija, HSS prekida suradnju s ustašama i

⁹⁹ Isto, str. 145.

¹⁰⁰ Isto, str. 145-146.

¹⁰¹ Kolar-Dimitrijević M. i sur., 2004., str. 145.

¹⁰² Isto, str. 147.

odlučuje se na politiku čekanja. Želi li se time reći da je HSS prekinuo suradnju jer je shvatio da će biti na strani poraženih u ratu ili jer su se protivili ustaškom režimu ostaje nepoznato. Nadalje, ovo je prvi udžbenik s poglavljima *Gospodarstvo NDH i Kulturni i znanstveni život u NDH*. U poglavlju o gospodarstvu opisuje se gospodarska nestabilnost i paraliza svih potrebnih privrednih tokova čiji je razlog podređenost gospodarskim interesima okupatora. Gospodarstvo NDH u potpunosti je usmjereno na zadovoljavanje ratnih potreba sila Osovine (...) ustaška je vlast bila prisiljena plaćati uzdržavanje njemačkih i talijanskih vojnih postrojbi. (...) Seljačka gospodarstva su također stradavala zbog sustavnih njemačkih i talijanskih postrojbi.¹⁰³ Što se tiče kulturnog i znanstvenog života, stoji da on nije zamro. Mnogi su književnici objavljivali svoja djela, no dio pisaca ipak je odbijao raditi u doba diktature. Osim književnih, objavljivana su i znanstvena djela, osnovan je Hrvatski slikopis, realiziran igrani film Lisinski i obnovljena udruga Hrvatski sokol koja je bila ukinuta 1929. godine.¹⁰⁴ Zanimljivo je da se ovim ukazuje i na neke pozitivne aspekte ustaške vlasti, a ono negativno se zapravo pripisuje utjecaju drugih – nacista i fašista.

U udžbeniku iz 2007. godine (Erdelja K. i Stojaković I.) prostorno je manji opseg namijenjen temi NDH. Otprilike jednak onome čija je autorica Snježana Koren. U prvom se poglavlju govori o proglašenju NDH i imenovanju Pavelića na prijedlog Mussolinija. Uz to je dodana slika s Trga bana Josipa Jelačića i proslave Antunova kao dana Poglavnika. U sljedećem poglavlju *Ustroj vlasti u NDH. Podređenost okupatorskim silama* opisana je organizacija vlasti NDH nastala po uzoru na Italiju i Njemačku: „premda je u samom imenu države stajalo da je nezavisna, bila je podređena okupatorskim silama koje su i omogućile njezin nastanak (...) podređen položaj očit je i iz gospodarskog iskorištavanja NDH.“¹⁰⁵ Iako ne postoji zasebno poglavlje o gospodarstvu NDH, ono se u kratkim crtama opisuje u sklopu ovoga poglavlja. Ono što je zanimljivo jest da se u ovom dijelu ukazuje i na gospodarske poteškoće koje su uzrokovali partizani diverzantskim akcijama. Od slika, nalazi se još i prikaz kune iz vremena NDH.¹⁰⁶ U sljedećem poglavlju *Ustaški teror* opisan je teror prihvaćen od fašističke i nacističke ideologije zasnovan na rasizmu i antisemitizmu.¹⁰⁷ O ovome je već bilo riječi u prethodnom dijelu rada. Ono što valja istaknuti jest da se na početku ovoga poglavlja ukazuje na „dvadesetak godina koje je Hrvatska provela u zajedničkoj državi Južnih Slavena većini je Hrvata zbog njezina neravnopravna položaja ostalo u lošoj uspomeni. Stoga je stvaranje neovisne države, makar i u

¹⁰³ Isto, str. 148.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Erdelja; Stojaković, 2007., str. 126.

¹⁰⁶ Isto, str. 126-127.

¹⁰⁷ Isto, str. 127.

okolnostima njemačke i talijanske okupacije, velik dio Hrvata dočekao s odobravanjem.“¹⁰⁸ Iako se govori o želji Hrvata za samostalnom i nezavisnom državom iz čega proizlazi odobravanje stvaranja NDH, analizom ovoga poglavlja vidljivo je da ne dolazi do ublaživanja zločina u NDH. Izdvajaju se zločini nad Srbima (pri čemu se opravdanje ne nalazi u velikosrpskoj politici ili četničkoj agresiji kao što je to možda vidljivo kod Perića ili Kolar-Dimitrijević i sur.), Židovima i Romima. Štoviše, navodi se da je ustaška politika „koristila brutalne metode prema Srbima.“¹⁰⁹ Ovime je još jednom potvrđena uporaba raznih povijesnih svjedočanstava, slikovnih prikaza, ali i poučavanja o postojanju više interpretacija.

O prikazu NDH u udžbeniku za četvrti razred gimnazije iz 2014. (Petrić H. i Raguž J.) neću detaljnije pisati jer je riječ o gotovo identičnom sadržaju analiziranog udžbenika iz 2004. godine čiji su suautori također bili Petrić i Raguž. Iako su neki dijelovi u manjoj mjeri prošireni dodatnim imenima ili detaljima, riječ je o istom načinu prezentiranja NDH. I slikovni materijal jednak je u oba udžbenika.

6. Partizanski pokret, Bleiburg i „križni put“ u udžbenicima

6.1. Udžbenici 1991. – 1993.

U devedesetima nije bilo lako pisati o suvremenoj povijesti jer se politika, čak i s najvišeg mjesta, miješala u historiografiju i nastojala osigurati „povijesnu istinu“, našu „autentičnu hrvatsku“, o položaju Hrvata u prvoj i drugoj Jugoslaviji, kao i o tomu što se zbivalo tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskoga rata. Prvi sintetski pregledi hrvatske povijesti 20. stoljeća, a osobito udžbenici, stoga su vrvjeli podacima koji su trebali pokazati podređenost i težak položaj Hrvata, nasilja režima nad hrvatskim narodom i slično – u tom smislu pisalo se isključivo o Hrvatima, kao da prijeratni kraljevski ili poslijeratni komunistički režim nisu bili jednako surovi prema svim ostalim narodima bivše Jugoslavije.¹¹⁰ U nekim od analiziranih udžbenika već je bilo riječi o prenaplašavanju patnje i žrtve koja se pripisuje Hrvatima, najprije u prijeratnoj Jugoslaviji, pa u vrijeme NDH kada su oni samo žrtva nacističkog i fašističkog režima te u poslijeratnog Jugoslaviji u kojoj se ponovno ne ostvaruje njihova težnja za

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto, str. 128.

¹¹⁰ Damir Agičić, (Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslavenske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine. U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2007., str. 61-62.

slobodnom i nezavisnom državom. Jugoslavenski partizanski pokret bio je u sastavu antifašističke koalicije. Budući da se vrijeme Drugoga svjetskoga rata označava pomoću antifašizma, treba nešto reći o antifašističkom obrascu u partizanskim strukturama. Antifašizam je jasno usmjeren protiv ideologije u vladajućim sustavima Njemačke i Italije.¹¹¹ Najjednostavnije, antifašizam se može definirati kao suprotstavljanje talijanskom fašizmu, njemačkom nacionalsocijalizmu i njima bliskim pokretima.¹¹² Antifašistička koalicija zaslužna je za poraz Trojnog pakta u Drugom svjetskom ratu, pa samim time i partizanski pokret poprima određeni dio zasluga za pobjedu u ratu. Komunisti su razvili jednu vrstu antifašističke agitacije koja je na europskoj ratnoj pozornici bila aktualna.¹¹³ Raspadom jugoslavenske federacije dolazi do proglašenja samostalnih nacionalnih republika među kojima je i Hrvatska. Osim što je trebalo „urediti“ državu na svim razinama, bilo je potrebno stvoriti i relevantne udžbenike za učenje o povijesti. Kako je prikazan partizanski pokret u udžbenicima prve generacije? Ovdje ponovno spominjem Petrungarov pojam *dejugoslavizacije* koja se ostvaruje na dva načina: eliminacijom „jugoslavenskih“ historijskih dodirnica, odnosno svih političkih, kulturnih i državnih poveznica s drugim jugoslavenskim narodima, a kao drugo, nad sadržajima koji su preživjeli te „rezove“ provodi se radikalna revizija.¹¹⁴ Jesu li partizani u prvim udžbenicima slavljani kao veliki pobjednici i „spasitelji“ od nacista, fašista i ustaša? Hrvatsku povijesni kulturu 1990-ih obilježilo je naglo preoblikovanje povijesti, gotovo potpuni zaokret glavnih narativa i redefiniranje dobrog i lošeg. Nova tematizacija genocida ušla je u hrvatsku javnu sferu. Razotkrivena je i istražena takozvana Bleiburška tragedija, odnosno masovni pokolji koje je na kraju rata počinila partizanska vojska nad ratnim neprijateljima. Ti pokolji i njihove žrtve, uglavnom pripadnici ustaške milicije i hrvatskih domobrana, ali nedvojbeno i neke civilne izbjeglice, predstavljali su posljednje prešućeno pitanje ratne povijesti. Pitanje obračuna s neprijateljima nakon završetka rata bilo je jedno od rijetkih uistinu nedodirljivih tema jugoslavenske povijesti koje uglavnom ostaje izvan javnog diskursa tijekom komunističkog razdoblja, a o njemu se češće raspravljalo u emigrantskim publikacijama.¹¹⁵ Ipak, publikacije na ovu temu javile su se i na jugoslavenskom području pri čemu mogu izdvojiti možda najpoznatiju, tzv. skandal *Zaliv* iz 1975. godine. Riječ je o političkom skandalu koji je uslijedio

¹¹¹ Nada Kisić-Kolanović, Proturječnosti hrvatskoga partizanskog pokreta, *Institut za suvremenu povijest*, god. 27, br. 3, 1995., Zagreb, str. 431.

¹¹² Nikica Barić, *Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991-2006*. U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2007., str. 211.

¹¹³ Kisić-Kolanović N., Proturječnosti hrvatskoga partizanskog pokreta, *Institut za suvremenu povijest*, god. 27, br. 3, 1995., Zagreb, str. 431.

¹¹⁴ Petrungaro, 2009., str. 97.

¹¹⁵ Sindbaek, 2012., str. 192-193.

nakon što je ubojstva zarobljenika Slovenske garde osudio i Edvard Kocbek,¹¹⁶ književnik i član partizanskoga pokreta.¹¹⁷ U vezi s tom novom povijesnom temom, otvorene su masovne grobnice likvidiranih protupartizanskih snaga, a otkrića su se širila u hrvatskim medijima. Odjednom je narativ o pravednim partizanima uništen otvaranjem teme o partizanskim pokoljima, i stvarnim i sumnjivim.¹¹⁸ Međutim, do čega pritom dolazi i zašto izdvajam ovu temu? U isto je vrijeme u fokus stavljena nova skupina žrtava, Hrvati, i kao zarobljeni i kao ubijeni vojnici i kao civili. Poziv na istraživanje pokolja bio je vođen egzistencijalnim i moralnim potrebama za preispitivanjem prošlosti pri čemu tematizacija novih žrtava otvara novu perspektivu hrvatske nacionalne viktimizacije u vezi s Drugim svjetskim ratom. Opet se stvara osjećaj duboko nepravednog postupanja prema hrvatskoj nacionalnosti u jugoslavenskoj komunističkoj historiografiji jer su te hrvatske žrtve, za razliku od srpskih žrtava ustaštva, bile ušutkane.¹¹⁹ U sve većoj mjeri dolazi do nadmetanja u kojem se grobnice blajburških žrtava koriste kao protuargument ustaškim zločinima počinjenim nad Srbima. Nakon sve češćeg uspoređivanja ovih dvaju događaja, u kolumnama dnevnih novina 1990-ih počinje se naglašavati da žrtve partizana nisu prvenstveno nevini civili, da partizani nisu uveli rasne zakone ili industrije smrti kao ustaše te se iz toga razloga ne smije vući paralela ovih događaja.¹²⁰ Ono što je problematično jest da se zločini počinjeni u Drugom svjetskom ratu ponovno reflektiraju na objašnjenje zločina 1990-ih pri čemu ne dolazi do prihvatanja odgovornosti ili naznaka pomirenja. Na simpoziju 1995. godine prošlost predstavljena kao povijest genocida nad Hrvatima korištena je za objašnjenje situacije tijekom Domovinskog rata pri čemu neki govornici vide isključivo hrvatski nacionalni narativ naglašavajući viktimizaciju Hrvata od strane Srba gdje posljedično dolazi do promoviranja slike prijetećeg srpskog neprijatelja kako u vezi s Drugim svjetskim ratom tako i u suvremenom nacionalnom sukobu. Dva povijesna razdoblja shvaćana su u svjetlu jednog pomoću drugog.¹²¹ O čemu su bili informirani učenici početkom 1990-ih, a o čemu dvadeset godina kasnije? Najprije, udžbenik iz 1991. godine. Ono što bih prvo izdvojila jest njegov naslov: *Čovjek u svom vremenu 4*. Lovrenčić je autor koji je djelovao i u vrijeme socijalističke Jugoslavije i kako je već

¹¹⁶ Scientiait.com, <https://scientiait.com/1975-zaliv-scandal---1975-zaliv-scandal> (zadnji pregled 8. rujna 2022.)

¹¹⁷ Edvard Kocbek bio je jedan od najznačajnijih slovenskih književnika XX. stoljeća. Uz to, sudionik Narodnooslobodilačkog pokreta i predstavnik kršćanskih socijalista. Nakon rata ministar i potpredsjednik Narodne skupštine Slovenije. Njegova zbirka ratnih egzistencijalističkih novela *Strah i hrabrost* izazvala je oštre kritike, a vlast je slučaj iskoristila za Kocbekovo udaljavanje iz politike. (<https://proleksis.lzmk.hr/31647/>, zadnji pristup 8. rujna 2022.)

¹¹⁸ Sindbaek, 2012., str. 192-193.

¹¹⁹ Isto, str. 193.

¹²⁰ Isto, str. 195.

¹²¹ Isto, str. 196.

spomenuto, taj prvi udžbenik zapravo je u velikoj mjeri samo uređena verzija starog udžbenika. U njegovu se naslovu osjeća ono što je bilo tipično za socijalističke udžbenike čiji su naslovi odražavali smjernice opće kulturne politike i izbjegavali da se povijesti koju obrađuju pripiše nacionalna konotacija.¹²² Lovrenčić u svom udžbeniku u nekoliko poglavlja tumači djelovanje partizanskih snaga. U poglavlju *Narodnooslobodilački pokret* izdvaja se KP Hrvatske koja je nakon sloma Kraljevine Jugoslavije pokrenula široku akciju okupljanja svoga članstva, pristaša i brojnih antifašista i rodoljuba zbog stvaranja NOP-a. Djelovanje partizanskih snaga opisuje od osnutka Sisačkog partizanskog odreda do oružanih partizanskih snaga koje su zahvatile sve krajeve Hrvatske. Kao njihovi neprijatelji izdvajaju se ustaše, Talijani i četnici koji su prodirali na prostor Hrvatske.¹²³ Partizanske su akcije u ovom udžbeniku prezentirane u sklopu oslobodilačkog rata pri čemu se osjeća njihova vrijednost u pokoravanju neprijatelja. U Hrvatskoj se stvarala sve brojnija partizanska vojska i u toj su se vojsci rame uz rame borili Hrvati, Srbi i pripadnici ostalih naroda i narodnih manjina. U partizanskoj vojsci borili su se zajedno seljaci, radnici, građani, muškarci i žene, najvećim dijelom mladež. Najviše je bilo Hrvata i Srba, ali i pripadnika drugih naroda. U partizane su odlazili brojni intelektualci i kulturni radnici koji su svojim stvaralaštvom pridonijeli jačanju NOP-a.¹²⁴ Ono što se na temelju ovoga može zaključiti jest da se ne stvara negativna slika partizana, već su oni predstavljeni uglavnom kao skupina u koju ulaze ljudi različite klasne pripadnosti, narodnosti, ali i starosti. Kao skupina koja prihvaća sve koji se žele boriti protiv neprijatelja, odnosno okupatora i njihovih saveznika. Osim što se bore protiv neprijatelja, zaslužni su za oslobađanje velikog dijela „hrvatskog“ teritorija¹²⁵: „Tada su partizanske snage u Dalmaciji, Hrvatskoj primorju i Istri uspjele razoružati brojne talijanske jedinice i pritom zaplijeniti velike količine oružja. U tim su borbama partizani uspjeli osloboditi gotovo cijeli jadransku obalu s gradovima među kojima je bio i Split.“ Uz tekst, predočena je i karta s oslobođenim teritorijem.¹²⁶ Od slikovnih prikaza, izdvajam i sliku ulaska partizanskih jedinica u Zagreb 1945. godine¹²⁷ iz čega se također može iščitati da su partizani u ovom udžbeniku još uvijek prezentirani kao osloboditelji i borci protiv okupatora. Od posljedica rata spominje se samo činjenica da je stradao velik broj ljudi, da su u pojedinim situacijama teror provodile sve vojne snage i da je iz

¹²² Petrungraro, 2009., str. 90.

¹²³ Lovrenčić i sur, 1991., str. 116-117.

¹²⁴ Isto, str. 117-118.

¹²⁵ Hrvatski teritorij koji se navodi u udžbeniku također je dio tadašnjeg narativa. Ti teritoriji nisu bili „hrvatski“, pogotovo ne Istra. Težnja da se teritoriji gdje je živjelo (i) hrvatsko stanovništvo pripoje Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj, nije od njih činilo „hrvatske teritorije“, ali je takav narativ i imaginarni prikaz nametnut svim naraštajima.

¹²⁶ Isto, str. 119.

¹²⁷ Isto, str. 130.

tog razloga mnogo žrtava u tim sukobima palo i od nasilja partizana.¹²⁸ Iako se u vrijeme komunističke vlasti o partizanskim ratnim i poslijeratnim zločinima u udžbenicima nije pisalo, krajem osamdesetih godina dolazi do demokratizacije političkog i društvenog života, a otkriveni partizanski i komunistički zločini postaju medijske senzacije korištene kao propagandna građa za ksenofobično i političko huškanje, u ovom se udžbeniku još uvijek ne govori o tome.¹²⁹ Ni u kojem dijelu nisu spomenuti ni Bleiburg ni „križni put“. S obzirom da je udžbenik Lovrenčića i sur. iz 1991. godine, razumljivo je da on još uvijek nije podlijegao revizionističkim težnjama koje su u skladu s političkim ciljevima, naročito ako se uzme u obzir da je Republika Hrvatska međunarodno priznata tek u siječnju 1992. godine.

U Perićevom udžbeniku iz 1992. godine najprije nailazim na odlomak naslovljen kao *Prvi partizanski odred*. Ono što možemo saznati jest da su prvi partizanski odred u Hrvatskoj osnovali Hrvati u okolici Siska 22. lipnja 1941., a uskoro su stupile u akciju i oružane skupine na Baniji i Kordunu, u Lici i Dalmacija, u Hrvatskoj Primorju i Gorskom kotaru, u Moslavini i Slavoniji.¹³⁰ Ono na što valja ukazati jest činjenica da se do tog momenta slavio dan ustanka u Srbu. U razdoblju socijalističke Jugoslavije od 1945. do 1990. godine ustanak u Srbu proglašen je Danom ustanka naroda Hrvatske, važnim mjestom nacionalnog sjećanja, hrvatskog i srpskog naroda.¹³¹ Narativ o Srbu se komunistima činio pogodnijim upravo zbog parole bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda. Iako pretežno srpski, u ustanku su sudjelovali i Hrvati, a za razliku od onoga u okolici Siska, riječ je o masovnom narodnom ustanku. Do promjene narativa dolazi početkom devedesetih godina prošlog stoljeća i osamostaljenjem Republike Hrvatske pod vodstvom predsjednika Franje Tuđmana i njegove stranke (HDZ) kada Srb kao mjesto sjećanja te ustanak u kojem sudjeluju pretežno Srbi nije poželjan novoj hrvatskoj vlasti u kontekstu rata između Hrvata i Srba na području Hrvatske. Odluka o prebacivanju službene komemoracije sa 27. srpnja na 22. lipnja bila je motivirana kako političkom tako i željom za prikladnim priznavanjem sisačkih partizana.¹³² Odraž ovih političkih okolnosti jasno je vidljiv i Perićevom udžbeniku. Saznajemo dakle da je partizanski odred postojao i da je bio karakterističan po svojim oružanim akcijama. Osim toga, u ovom se dijelu ne navode drugi

¹²⁸ Isto, str. 120.

¹²⁹ Ivo Goldstein, Goran Hutinec, Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća – motivi, metode i odjeci. U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2007., str. 190.

¹³⁰ Perić, 1992., str. 97.

¹³¹ Boris Vignjević, *Slojevi sjećanja: Historiografske kontroverze antifašističkih komemoracija u Brezovici i Srbu*. Diplomski rad. Rijeka : Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci, str. 7. https://chdrns.com/pdf/documents/Golubi%C4%872018_B.%20Vignjevic,%20Slojevi%20sjecanja.pdf (zadnji pristup 9. rujna 2022.)

¹³² Isto, str. 8.

narodi, spominje se samo da su prvi odred osnovali Hrvati. Ova činjenica ne čudi jer je iz dosadašnje analize više puta potvrđeno da Perić voli naglašavati Hrvate i isključivo hrvatsku povijest. Iz drugog, također vrlo kratkog odlomka *Osnivanje Glavnog štaba Hrvatske* saznaje se o potrebi stvaranja središnjeg rukovodećeg organa koji bi usmjeravao i objedinjavao partizanske ratne akcije.¹³³ U trećem odlomku *Organizacija partizanske vlasti i antifašističke koalicije* u osnovnim se crtama može saznati o ilegalnim odborima i antifašističkim družbama osnovanim u selima i gradovima, ali i o antifašističkim i narodnooslobodilačkim organizacijama preko kojih su okupljali sve one koji nisu surađivali s okupatorom te su preko tih organizacija „svoj diktatorski oblik vlasti svijetu prikazivali kao vladavinu naroda.“ Svi dopisi i leci u vrijeme partizanskog rata završavali su službenim partizanskim pozdravom: *Smrt fašizmu – sloboda narodu!*.¹³⁴ Četvrti odlomak *Antifašistička borba hrvatskog naroda kao dio jugoslavenske i svjetske antifašističke koalicije* u najvećoj mjeri kao cilj ima prezentirati Hrvate kao one koji su se borili i bili su dio svjetske antifašističke borbe. Ni u ovom slučaju nije naglasak na partizanima kao „osloboditeljima od okupatora“ kao što je to primjerice bilo u prethodno analiziranom udžbeniku. Jedino što se navodi jest da su „u jesen 1944. partizanske jedinice započele završne borbe s njemačkim, ustaškim i četničkim snagama na tlu Hrvatske. Do početka prosinca zauzele su cijelu Dalmaciju.“¹³⁵ Također, naznačeno je da se borba protiv okupatora, ustaša i četnika, koja se vodila raznim oblicima otpora u selima i gradovima, kao i partizanskim ratovanjem, odvijala pretežno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.¹³⁶ Dakle, u obzir uzima samo teritorij NDH i to je područje koje je bilo razarano i čiji je narod stradao u sukobima, a ne ostatak Jugoslavije. Partizanske su vojne akcije spomenute samo usputno, ne govori se o skupini različitih naroda i nacionalnih manjina, niti o intelektualcima i književnicima, već isključivo o hrvatskom narodu i njegovoj borbi protiv fašističkih snaga. Perić i u svojim ostalim pregledima Hrvate i Hrvatsku predstavlja isključivo kao žrtvu što je apsolutno novi ključ iščitavanja karakterističan i u ostatku Europe, ne samo u Hrvatskoj. Prema njemu, u socijalističkoj Jugoslaviji Hrvati su bili progonjeni, čak i likvidirani, samo zato što su Hrvati. Hrvatska je u svemu prošla najlošije od svih republika, pa je izgubila oznaku državnosti u nazivu, a sama NDH doista je bila neovisna, a ne proizvod i volja osovinskih sila. Još je zanimljivije tumačenje prema kojem je Jugoslavija izgubila u pogledu teritorija i granica, a u suštini, zapravo je „dobila“ nove teritorije, npr. Rijeku i Istru koje su bile talijanske (te

¹³³ Isto.

¹³⁴ Perić, 1992., str. 97.

¹³⁵ Isto, str. 110.

¹³⁶ Isto, str. 98.

Dalmaciju), ali ono na što zapravo aludira je BiH koja je bila sastavni dio NDH. Također, zločini u Bleiburgu i „križni put“ hrvatskog naroda u ovom udžbeniku ne samo da su obrađeni, nego su obrađeni detaljno i prostorno zauzimaju jednak dio udžbenika kao sav sadržaj o partizanima i njihovim akcijama zajedno. Na samom se početku ukazuje da su ratni zločini koje su počinili Titovi partizani za trajanja i neposredno poslije završetka rata dugo bili tabu tema koja se nije smjela istraživati. Samim time, dobiva se snažan emotivan naboj u pristupu ovoj temi, ali i otvoreni prezir prema jugoslavenskom socijalizmu u koji se upire kao u krivca za patnje i nerijetko se prelazi na opću razinu i na teškoće koje je hrvatski narod pretrpio u drugoj polovici dvadesetog stoljeća.¹³⁷ Nadalje, učenike se informira o zlostavljanjima i ubojstvima često i na osnovi neprovjerenih dojava i na ubojstva brojnih zarobljenika izvršavana suprotno međunarodnim zakonima o ratnim zarobljenicima: „Masovno i najbrutalnije ubijanje ljudi učinjeno je na području Bleiburga. Tu su se našli brojni vojnici koji su se povlačili pred partizanskim jedinicama, a s njima i velik broj civila, koji su, bojeći se zločinačkih postupaka Titovih partizana, bježali iz Hrvatske (...) Pri predaji ili zarobljavanju te mase vojnika i civila, partizani (pretežno pod zapovjedništvom časnika srpske nacionalnosti) su izvršili grozna zlodjela: ubijali su te bespomoćne ljude svim vrstama oružja (puškama, mitraljezima, bacačima, topovima, pa i mitraljiranjem i bombardiranjem iz zrakoplova). Svi oni koji su preživjeli to stravično ubijanje morali su zatim poći na križni put na kojem su bili izloženi strahovitim mukama u dugom pješaćenju od logora do logora, iscrpljivani žeđu, glađu, bolestima i umorom.“¹³⁸ Ovo su samo neki dijelovi koji stoje u Perićevom udžbeniku. Osim navedenoga, spominju se i ubojstva u Dubrovniku, zatvaranje i ubijanje poduzetnih i uglednih ljudi i svećenika. Sugerira se i na postojanje jama u koje su partizani bacali ubijene Hrvate. Čitajući o partizanskim zločinima, njihovi opisi djeluju puno brutalnije nego li su to djelovali opisi ustaških zločina. U ovom su udžbeniku u velikoj mjeri vidljivi odjeci historiografskog revizionizma kojem se pristupa s političkim predrasudama na crti vladajuće politike iz razdoblja 1990-99. U pravilu se radi o desnim ili ekstremno desnim političkim orijentacijama kojima je jedno od osnovnih obilježja da se ne žele dolično suočiti sa zločinima koje su počinile ustaške vlasti za vrijeme NDH.¹³⁹ Iz tog se razloga vrlo često naglasak stavlja na partizanske zločine. U udžbeniku je u poglavlju o NDH izdvojen je samo jedan povijesni izvor i to onaj o boravku Mačeka u Jasenovcu. U ovom su poglavlju izdvojena dva povijesna izvora: *O žrtvama u*

¹³⁷ Petrungaro, 2009., str. 160.

¹³⁸ Perić, 1992., str. 112.

¹³⁹ Ivo Goldstein, Goran Hutinec, Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća – motivi, metode i odjeci. U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2007., str. 190.

Bleiburgu i Stradanja u Bleiburgu i na križnom putu iz kojih se može iščitati najveća moguća brutalnost partizanskih zločina: „...trupe su se pripremile da počine pokolje užasnije od svih grozota što su se zbile za četiri godine rata i okupacije“ ili „Ako tko god nije imao više snage da hoda i pao bi, bio bi ustrijeljen. Kud god je ta kolona smrti prolazila, ostala su mrtva tjelesa na putu, koje bi stanovnici dotičnog kraja zakapali“ ili „Gotovo četvrt milijuna Hrvata vraćeno je preko Drave i prepušteno Titu na milost i nemilost.“¹⁴⁰ Nisu opisani samo najpoznatiji partizanski zločini, već se detaljno, često na jezovit način, nabrajaju zlodjela pojedinih partizanskih jedinica i opisuju različite vrste zločina.¹⁴¹ U analizi svega navedenoga ponovno se osjeća žrtva stavljena isključivo na Hrvate, drugi, pa makar bili i malobrojni, kao da uopće ne postoje.¹⁴² Jedini narod koji se još spominje je srpski, no i to je ponovno u negativnoj konotaciji uz naglasak da je najveći broj upravo srpskih zapovjednika počinio ove zločine. Istovremeno, ne spominje se da su od tih istih „srpskih zapovjednika“ likvidirani i četnici. To je povezano i s distanciranjem od Titovog partizanskog pokreta koji sve više dobiva srpske konotacije, čitavo pitanje svodi se na sukobe etničko-nacionalne prirode.¹⁴³ Perić i u drugim studijama naglašava da su potkraj Drugog svjetskog rata srpski partizani zlostavljali i ubijali Hrvate samo zato što su Hrvati.¹⁴⁴ Ovo je također tipični element nacionalističkih narativa (npr. kao što se govori da su u Istri ubijali Talijane samo zato što su Talijani i slično). Često spominjanje srpskih političara i žandara u negativnom kontekstu kod učenika zasigurno izaziva negativne konotacije o Srbima u cjelini. Perićevo nabranje negativnih stvari i isticanje negativnih strana u odnosima među Srbima i Hrvatima nije u funkciji pomirenja.¹⁴⁵ Može se reći da je u razmaku od godinu dana vidljiva znatna promjena u školskim udžbenicima. No, što se tiče Perićevog udžbenika iz 1993. godine, ideja i prezentacija ovoga nastavnog sadržaja gotovo je identična udžbeniku iz 1992., osim što je u pokojim dijelovima malo proširena. Ono što sam prvo zamijetila je još veće naglašavanje važnosti hrvatskog naroda u antifašističkom pokretu već na samom početku cjeline: „Predratni antifašizam, znatno razvijen u Hrvatskoj, u hrvatskom narodu je postajao još snažniji i izraženiji od početka strane okupacije i nastanka NDH. Širenju antifašističkih raspoloženja pridonosili su mnogi hrvatski intelektualci poznati

¹⁴⁰ Perić, 1992., str. 113.

¹⁴¹ Petrungrar, 2009., str. 161.

¹⁴² Damir Agičić, (Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslavenske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine. U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2007., str. 66.

¹⁴³ Petrungrar, 2009., str. 162.

¹⁴⁴ Damir Agičić, (Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslavenske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine. U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2007., str. 66.

¹⁴⁵ Damir Agičić, Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 31 No. 1, 1998., str. 213.

po svom slobodoumlju i privrženosti demokratskim načelima.“¹⁴⁶ Osim što je više naglašena ta požrtvovnost i borba Hrvata protiv okupatora, naglašen je i njihov otpor ustaškom režimu: „mnogo je primjera koji govore o izbjegavanju i odbijanju te suradnje.“¹⁴⁷ Perić je svoj udžbenik pisao u vrijeme rata, a nastavni plan i program koji je vrijedio do 2006. godine inzistirao je da se snažno naglašava kako je položaj Hrvata u obje Jugoslavije bio izuzetno loš i težak.¹⁴⁸ Pritom se nikada ne navodi da su socijalističku Jugoslaviju stvarali i sami Hrvati, počevši od samog predsjednika Tita, a onda i Tuđmana koji je bio član Jugoslavenske armije. U odlomku *Nastanak prvoga partizanskoga odreda* osnovne informacije iz prethodnog udžbenika se proširuju, a zanimljivo je da se dodaje da je u njemu bilo 72 Hrvata, 3 Srba i 2 Slovenca.¹⁴⁹ U prijašnjem je udžbeniku bilo navedeno da su prvi odred osnovali Hrvati, a u ovom je samo još brojčano potvrđena njihova dominacija. Iako su ostala poglavlja gotovo jednaka onima iz 1992. godine, zanimljivo je da je promijenjen naslov koji govori o Bleiburgu te sada glasi „Partizanski zločini tijekom rata i neposredno nakon njega“. U narativu ovoga udžbenika još se više osjeća prezir prema jugoslavenskom periodu. Osim što se i ovdje tema otvara zločinima Titovih partizana koji nisu dovoljno istraženi, dodano je i da su komunisti rado isticali da povijest pišu pobjednici „ne mareći za potpunu povijesnu istinu (hvaleći ono što im je odgovaralo, a prešućujući ono o čemu nisu željeli da se zna)!“¹⁵⁰ Iako u ovom udžbeniku nema navođenja povijesnih izvora, vrlo se detaljno analiziraju zločini koje su počinili partizani, a od onoga što je novo je dio o uništavanju cijelih hrvatskih naselja s točnim navođenjem broja stanovnika i njihovih nacionalnosti, kao i isticanje straha i prijetnji koje su Hrvatima činili partizani – Srbi.¹⁵¹ Iz ovoga proizlazi da ni godinu dana kasnije hrvatski udžbenici nisu napredovali u poticanju kritičkoga mišljenja, načinu poučavanja, a najmanje preuzimanja pitanja odgovornosti koje je možda čak i otišlo korak unazad ovim udžbenikom. Jesu li učenici koji su učili iz ovih udžbenika, danas ljudi zrele dobi, imali doticaj s drugim povijesnim informacijama? Jesu li propitivali ono što im se izlaže i je li im ostala negativna slika Srba (ili možda nekog drugog naroda) u sjećanju? Na ta se pitanja vrlo teško može dati odgovor, no još uvijek prisutna prepiranja koja se mogu čuti u medijima možda bi nam mogla pomoći u tome.

¹⁴⁶ Perić, 1993., str. 143.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ Damir Agičić, *Hrvatska Klio II. – o nastavi i udžbenicima povijesti*, 2015., str. 92.

¹⁴⁹ Perić, 1993., str. 144.

¹⁵⁰ Isto, str. 163.

¹⁵¹ Isto, str. 164.

6.2. Udžbenici 2000. – 2014.

Što je s udžbenicima nakon perioda od 1990. do 1999. godine? U udžbeniku S. Koren iz 2000. godine partizani su prikazani u poglavlju *Otpor antifašističke Hrvatske* u kom su definirani kao antifašistički pokret koji sebe naziva i Narodnooslobodilački i djeluje na tlu Hrvatske i Jugoslavije pod vodstvom KPJ i Josipa Broza Tita. Pod vodstvom komunista pokrenute su gerilske akcije na cijelom teritoriju kojima je cilj bio oslobađanje Jugoslavije od okupatora i obnova države na federativnim načelima.¹⁵² To je prvo što u ovom udžbeniku saznajemo o partizanima. U odlomku *Širenje antifašističkog pokreta* učenike se upoznaje s prvim partizanskim odredom u Sisku pri čemu se izdvaja da je „taj događaj označio početak otpora ne samo u Hrvatskoj, nego i u cijeloj Jugoslaviji. U nastavku slijedi organizacija pokreta kojemu rukovodi Vrhovni štab, a osnovano je i šest glavnih štabova u budućih šest republika. Autorica navodi da je u Hrvatskoj u početku najviše partizanskih odreda bilo u krajevima sa srpskim stanovništvom, no kasnije je sve više Hrvata pristupalo partizanima i oni su već od 1943. bili najbrojniji sudionici antifašističkog pokreta postavši tako dio svjetske antifašističke borbe.¹⁵³ U ovom se udžbeniku izdvajaju Hrvati kao najbrojniji sudionici pokreta, što je suprotan narativ u odnosu na prethodno analiziran udžbenik u kojem su Hrvati prikazani isključivo kao žrtve i Jugoslavije i komunizma, a ne kao jedni od osnivača nove Federacije i najbrojniji sudionici antifašističkog pokreta. Dok je u udžbeniku Lovrenčića i sur. više naglašena uloga partizana u oslobađanju teritorija, a u Perića žrtva Hrvata, u ovom je udžbeniku na neki način napravljen balans u kojem su učenici informirani bez vidljivog zauzimanja stava o nekom povijesnom događaju. U nastavku slijedi naslov *Četničko-partizanski sukobi* iz kojeg saznajemo o postojanju ustaša, četnika i partizana koji se sukobljavaju na tlu Jugoslavije, a u sukobima svih njih stradalo je i civilno stanovništvo.¹⁵⁴ Koren u svom udžbeniku često upotrebljava različite povijesne izvore i slikovne prikaze, pa je tako i u ovom slučaju. Učenici su upoznati s partizanskom zakletvom ispod koje imaju pitanja kojima ih se potiče na promišljanje, a od slikovnih prikaza u udžbeniku se nalazi *Njemačka potjernica za partizanskim vođom Josipom Brozom Titom* i *Partizanska karikatura ustaša uz 1943.* Ono što je također različito od prethodnih udžbenika je razlog pristupanja Hrvata partizanima što su učenici morali zaključiti na temelju povijesnih izvora koji opisuju raspoloženje u Hrvatskoj, a ispod njih stoje pitanja: *Što je pridonijelo pristupanju partizanima? Za što su se borili hrvatski partizani?*¹⁵⁵

¹⁵² Koren, 2000., str. 100.

¹⁵³ Isto, str. 101.

¹⁵⁴ Isto, str. 101-102.

¹⁵⁵ Koren, 2000., str. 101.

Autorica učenicima, kada je to moguće, nudi konkretan povijesni materijal na temelju kojega samostalno i/ili uz pomoć nastavnika zaključuju. Bleiburg i „križni put“ obrađeni su u sklopu nastavne jedinice *Kraj Drugoga svjetskog rata*. Autorica na jednostavan način opisuje o čemu je bilo riječ: „Kod austrijskog mjesta Bleiburg, u blizini austrijsko-slovenske granice, velik broj ljudi (ponajviše pripadnici vojske NDH i hrvatski civili, no bilo je tu i Slovenaca i srpskih četnika) našao se opkoljen od strane jedinica JA i britanske vojske. Britanci su ih odbili prihvatiti i zatražili da se svi predaju partizanima, uz obećanje da će partizani poštovati međunarodne zakone. Zarobljene vojnike i civile partizani su otpremili nazad u Jugoslaviju. Pritom su ljudi bili izloženi mučenjima i masovnim pogubljenjima, koja su počela odmah nakon zarobljavanja. (...) Točan broj žrtava „križnog puta“ nije poznat, no riječ je o nekoliko desetaka tisuća ljudi koje su partizani poubijali nakon svršetka rata.“¹⁵⁶ Za razliku od Perićevih udžbenika, u ovom dijelu nema stvaranja emotivnog naboja. Da, činjenica jest da je najviše bilo pripadnika vojske NDH i hrvatskih civila, no to ne znači da zločin nije počinjen i nad ostalima. U osnovnim je crtama iznesena njihova borba protiv okupatora i građanski rat s ustašama i četnicima, ali i zločini koje su počinili nakon rata. Autorica ne zalazi u detaljne podatke i u informacije koje nisu potvrđene, a njezin se stav ne može razaznati. Učenicima su, kao i kod ustaških zločina, ponovno izneseni povijesni izvori, a s obzirom da je jedan od njih i Mačekov zapis u kojem opisuje svoja saznanja o zbivanjima u Bleiburgu, učenicima je postavljeno pitanje: „Je li Maček bio očevidac tih događaja?“ čime se skreće i na poučavanje o posrednim i neposrednim izvorima, ali i njihovoj relevantnosti. Također, postavljeno je i pitanje koje se tiče preuzimanja odgovornosti: „Snosi li ustaška vlada dio odgovornosti za zbivanja u Bleiburgu?“. Učenicima se na taj način implicitno ukazuje na sporne događaje hrvatske povijesti još uvijek problematične u društvu.

U udžbeniku Kolar-Dimitrijević M. i sur. iz 2004. godine već se u početku detaljno opisuje nastanak i djelovanje partizanskih jedinica. Riječ je o oružanom otporu protiv okupatora svih političkih skupina i osoba koje je KPH uspjela pridobiti. Hrvate je pridobila idejom o ujedinjenju hrvatskih zemalja, tj. oslobođenjem Dalmacije i Istre, a bili su potaknuti i zločinima koje su provodili okupatori i ustaše.¹⁵⁷ Partizanski je pokret dakle predstavljen kao borba protiv okupatora u koju su ušli i Hrvati jer žele pružati oružani otpor protiv nasilja i zločina, ali i jer im je obećano ujedinjenje hrvatskih zemalja. Nadalje, opisan je osnutak Sisačkog partizanskog pokreta gdje se ponovno spominju samo Hrvati. U dijelu o osnivanju Glavnog štaba detaljnije

¹⁵⁶ Isto, str. 117-118.

¹⁵⁷ Kolar-Dimitrijević i sur., 2004., str. 156-157.

se opisuje reorganizacija partizanskih postrojbi na području Hrvatske s konkretnim navođenjem broja bataljuna i boraca. Značajan dio partizana u Hrvatskoj 1942. činili su i Srbi zbog nacionalne ugroženosti i zbog borbe protiv same ideje nezavisne Hrvatske. Nakon potpunog sloma partizanskog pokreta u Srbiji, partizanske postrojbe Hrvatske i Bosne i Hercegovine imaju presudnu ulogu u održavanju i razvitku antifašističke borbe na prostoru Jugoslavije. Od 1942. Hrvatska i Bosna i Hercegovina postaju glavno bojište. Hrvatski antifašizam i u ovom je udžbeniku predstavljen kao dio svjetskog antifašizma. Hrvatski partizani prezentirani su kao oni koji su stalno nanosili materijalne i ljudske gubitke njemačkim i talijanskim postrojbama te oružanim postrojbama NDH i četnicima. Hrvatski narod se tijekom rata sve više opredjeljivao za partizane i tako je na kraju osigurao svoj položaj kao jedan od naroda koji je sudjelovao u antifašističkoj koaliciji.¹⁵⁸ Za ovaj je udžbenik karakteristično što vrlo iscrpno opisuje oružane sukobe, ali i organizaciju partizanskog pokreta, a osim toga, ponovno se može primijetiti naglašavanje isključivo hrvatske važnosti u borbi s okupatorima. I u opisu završnih godina rata naglašava se da je „Hrvatska i u nastavku rata ostala najjača partizanska zemlja“ s detaljnim navođenjem broja boraca.¹⁵⁹ Partizanski zločini relativno su detaljno prikazani, a Bleiburg i križni put definirani su najsravnijim činom antifašističko-partizanskog pokreta. Zanimljivo je da se kao uvelike kriv za ovu tragediju, spominje Ante Pavelić.¹⁶⁰ Blajburška tragedija prikazana je kroz povijesni izvor ulomka iz knjige „Ministar i pokolj – Bleiburg i Kočevski rog 1945.“ Nikolaja Tolstoja u kojem je riječ o pokoljima počinjenih od strane komunističkih trupa i političke policije, užasnijih su od svih grozota rata.¹⁶¹ Isti se nalazi i u Perićevom udžbeniku iz 1992.

Udžbenik iz 2007. (Erdelja K. i Stojaković I.) ovu temu, kao i temu o NDH prezentira na vrlo jednostavan, ali jasan način. Naravno da treba uzeti u obzir i činjenicu da je riječ o osnovnoj školi. Partizanski pokret definiran je kao jedan od pokreta otpora, kao oružani antifašistički pokret koji se pojavio na okupiranom prostoru Kraljevine Jugoslavije. Opisuje se kao jedan od najbolje organiziranih i najuspješnijih u Europi, a priključili su mu se i brojni Hrvati. Učenici su upoznati s prvim partizanskim odredom, organizacijom pokreta i načinom ratovanja.¹⁶² Opis Bleiburga i križnog puta gotovo je identičan onome u udžbeniku S. Koren, a uz tekst, dodan je

¹⁵⁸ Isto, str. 159-161.

¹⁵⁹ Isto, str. 168.

¹⁶⁰ Isto, str. 179.

¹⁶¹ Isto, str. 181.

¹⁶² Erdelja; Stojaković, 2007., str. 130-131.

povijesni izvor u kojem Tito neizravno govori o ovim zločinima. Uz izvor, ali i uz slikovne prikaze, postavljana su pitanja.

Na udžbenik iz 2014. godine ni ovdje se neću posebno osvrnati jer je ponovno riječ o gotovo identičnoj inačici udžbenika iz 2004. godine pri čemu se razlike ni ne primjećuju.

7. Suvremeni udžbenik i kritičko mišljenje

Od suvremenih udžbenika, odabrala sam *Vremeplov 8 – udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole* čiji su autori T. Bogdanović, M. Hajdarović i D. Švigir. Najprije ću se osvrnuti na obradu holokausta. U ovom je udžbeniku cijelo poglavlje posvećeno ovoj temi, a naslovljeno je kao *Holokaust i drugi zločini protiv čovječnosti*. Prvo s čim se učenici upoznaju je definicija zločina pri čemu kao motivacija za temu služi fotografija koju je ukrao pripadnik poljskog pokreta kako bi sačuvao dokaz o zločinu nacista. Učenicima se postavljaju pitanja: *Koji dio fotografije kod tebe budi najveću emocionalnu reakciju? Zašto? Tko je mogao snimiti fotografiju i iz kojih razloga? Ocijeni vrijednost fotografije kao povijesnoga izvora.*¹⁶³ Smatram da ovaj sadržaj traži primjenu slike u poučavanju, a osim toga, pobuđuje interes kod učenika i odvodi ih na poprište povijesnih događaja. Društveni utjecaj fotografije možda je najočitiji kroz status dokumentirane fotografije jer je ideja dokumentarnosti bila u osnovi većine fotografskih praksi. Fotografija izriče „ovo je bilo“, njezin je referent zbilja postojao.¹⁶⁴ Kod nekih od njih može ostaviti i jak dojam. Učenici su na vrlo funkcionalan način uvedeni u temu pri čemu se potiče aktivacija viših razina znanja. U nastavku autori navode koja se još sve pitanja mogu postaviti na temelju jedne fotografije čime se zapravo potiče istraživanje prošlosti na temelju slike. Nakon toga, definirani su pojmovi holokaust, genocid, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti. Holokaust je sustavni progon i ubojstvo Židova koji se dogodio pod pokroviteljstvom države u nacističkoj Njemačkoj i njezinim suradnicima između 1933. i 1945. g. Genocid označava sustavne progone skupina ljudi, naroda i religijskih skupina.¹⁶⁵ Ratni zločin definiran je kao što je navedeno i u poglavlju 2.3.1. Razlika u značenju među pojmovima jasno je naznačena. Na sljedećih je deset stranica detaljno obrađen holokaust popraćen fotografijama, povijesnim izvorima, propagandnim letcima, koncentracijskim logorima pri

¹⁶³ Tomislav Bogdanović, Miljenko Hajdarović, Domagoj Švigir, *Vremeplov 8 : udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole*, 2021., str. 119.

¹⁶⁴ Sandra Vitaljić, *Rat slikama : Suvremena ratna fotografija*, 2013., str. 9.

¹⁶⁵ Bogdanović; Hajdarović; Švigir, 2021., str. 120.

čemu se ispod svega navedenoga postavljaju pitanja za učenike kojima su informacije o ovoj temi prikupljene iz različitih izvora. Također, temi se pristupa s različitih perspektiva, pokušava se približiti tko su to žrtve, pasivni promatrači, spasitelji i počinitelji u holokaustu. U velikoj se mjeri sagledava društvena povijest i povijest „odozdo“, za razliku od prethodnih udžbenika od kojih su se neki više fokusirali na vojne aspekte. Udžbenik je dostupan i *online* i svatko mu može pristupiti, pa neću detaljnije analizirati sve što se nalazi u njemu jer je toga zaista mnogo. Nadalje, ovo je prvi udžbenik u kojem kao zasebna cjelina stoji *Genocid nad Romima*. Ovo smatram izuzetno važnim jer je problematika anticiganizma u Hrvatskoj uvelike raširena i čak joj i svakodnevno mogu svjedočiti. Poseban, velik dio, posvećen je holokaustu i genocidu na prostoru NDH. Zanimljivo je da je ova kontroverzna, ali i osjetljiva tema, u ovom udžbeniku učenicima prezentirana u najvećoj mjeri kroz povijesna svjedočanstva i slikovne prikaze. Oni u ovom sadržaju svakako služe kao dobro nastavno sredstvo. Učenici samostalno zaključuju koje su to sličnosti s nacističkim zločinima i kakav je bio odnos ustaških vlasti prema Židovima. Jasenovcu su posvećene dvije stranice u udžbeniku, a važno je da se kao žrtve ponovno na prvom mjestu izdvajaju Srbi, nakon čega su Romi, Židovi, Hrvati i drugi narodi. Sve je izraženo u postocima i ukazuje se na činjenicu da je to prema popisu kojega pokušava napraviti javna ustanova spomen-područja. I u ovom je udžbeniku svjedočanstvo Vladka Mačeka. Zanimljivo je da se ovdje nalazi sasvim drugačiji odlomak iz njegovih Memoara negoli je to u prethodnim udžbenicima. U ovom se dijelu izdvaja: „poubijali su ustaše sav srpski živalj u selu Gudovac kod Bjelovara, uključivši i žene i djecu (...) u isto vrijeme u Glini su ustaše poubijali oko tristo pravoslavnih osoba.“¹⁶⁶ Smatram da ovo može biti prvi korak u prihvaćanju odgovornosti za počinjene zločine koji se u prethodnim udžbenicima gotovo ni u kom pogledu nije osjetio (izuzetak je možda udžbenik S. Koren). Također, po prvi se put spominje i Diana Budisavljević o kojoj je već bilo riječi. Detaljno su obrađene i posljedice Drugoga svjetskog rata, a ono što smatram naročito važnim je poglavlje naslovljeno kao „Pitanje pravde i odmazde“. U ovom se dijelu progovara i o zločinima koje su počinili američki vojnici prilikom oslobađanja logora, etničkim čišćenjima koje čine mnoge zemlje nakon rata. Potiče se na promišljanje o razlici između pravde i osvete, zločini rata sagledavaju se iz više perspektiva. Zanimljivo je da je i Bleiburg, obrađen u ovom poglavlju, definiran kao „čin odmazde prema narodnim neprijateljima bez obzira na nacionalni predznak.“¹⁶⁷ Osim toga, ukazuje se na postojanje različitih podataka glede ovog događaja, nudi se slikovni prikaz i povijesni izvor. Žrtva Hrvata nije stavljena na prvo mjesto. Na temelju svega navedenoga, zaista se može govoriti o velikom

¹⁶⁶ Isto, str. 138.

¹⁶⁷ Isto, str. 150.

napretku u poučavanju učenika. Udžbenik uključuje poučavanje o interpretacijama, multiperspektivnost, a prije svega, kritičko promišljanje i prosuđivanje učenika. Znači li to da se situacija u suvremenom školstvu, barem po pitanju povijesti, zaista promijenila? Osim što veliku ulogu u tome imaju nastavnici, imaju i učenici. Svaki je pojedinac podložan medijskom/društvenom okruženju, ali i obiteljskoj povijesti koja na njih vrši utjecaj (ista ona obitelj koja je povijest vrlo vjerojatno učila iz udžbenika 1990-ih). Nadalje, što je s ustašama i partizanima? U prikazu NDH ni u jednom se dijelu ne osjeća njezin prirodni ishod povijesnog puta, odnosno ponovno ostvarenje nezavisne, samostalne hrvatske države. NDH nikad nije bila samostalna, već je bila pod njemačko-talijanskom zaštitom. Zanimljivo je da se izdvaja i povijesni izvor o ustaško-njemačkim odnosima, točnije stavu Nijemaca prema A. Paveliću.¹⁶⁸ Time se zapravo stvara odmak od percepcije Pavelića kao isključivo osobe pod njemačkom direktivom. Također, ne pokušava se ublažiti ideologija koju zastupaju ustaše: „Za ostale – Srbe, Židove i Cigane – mi imamo tri milijuna metaka. Ubit ćemo dio Srba, drugi dio ćemo deportirati, a ostatak prisiliti da prihvati rimokatoličku vjeru, i tako napraviti Hrvate od njih.“¹⁶⁹ Rasistički aspekti ustaške ideologije u ovom su udžbeniku jasno vidljivi i nije naglasak isključivo na upravnoj strukturi i organizaciji vojnih odreda. Udžbenik obiluje različitim povijesnim izvorima i na tu temu te se i ovdje sagledavaju različite perspektive. Ono što je odlika prikaza partizana jest to da se oni prikazuju kao dio jugoslavenskih partizana. Izdvajaju se grafički prikazi s brojem Hrvata u partizanima i brojem partizana u Hrvatskoj, no nisu samo Hrvati ti koji se veličaju u borbi protiv okupatora. Učenicima je dano mnoštvo slikovnih prikaza na temelju kojih imaju zadatak analizirati izgled partizana među koje spada i pitanje sudjelovanja žena, djece i maloljetnika u ratovima.¹⁷⁰ Partizani nisu prikazani niti negativno niti isključivo pozitivno kao „osloboditelji“ od okupatora. Ono što se prvi put pojavljuje u dosad analiziranim udžbenicima je pitanje spomenika u znak sjećanja NOP-u. Učenici imaju zadatak istražiti postoje li oni još uvijek, vodi li netko brigu o njima i treba li toliko godina nakon rata održavati takve spomenike.¹⁷¹ Ovom se temom otvara put poučavanju ka kulturi sjećanja. Ono što se u suvremenom udžbeniku može primijetiti je veliki iskorak u poučavanju kontroverznih i osjetljivih tema, a napose u razvoju kritičkog mišljenja. U ovaj sam dio uključila i kritičko mišljenje jer smatram da ono sve više dobiva na važnosti samom činjenicom da se nastoji uvesti u škole i kao zaseban predmet. Kritičko mišljenje uključuje više razine mišljenja počevši od

¹⁶⁸ Isto, str. 99.

¹⁶⁹ Isto, str. 101.

¹⁷⁰ Isto, str. 112.

¹⁷¹ Isto, str. 190.

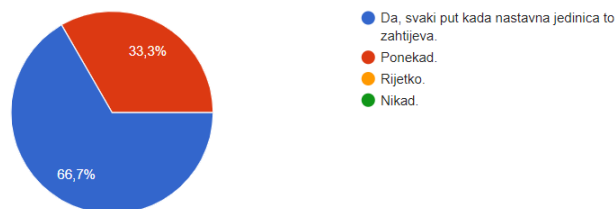
razumijevanja i interpretacije informacija, preko argumentiranja i vrednovanja, do metarazine procjenjivanja vlastitih procesa zaključivanja uz sposobnost ispravljanja vlastitih pogrešaka. Razvoj vještina kritičkoga mišljenja doprinosi ostvarivanju svih obrazovnih postignuća.¹⁷² Iznenaduje činjenica da su reakcije na uvođenje ovoga predmeta u škole bile dosta burne pri čemu ga dosta roditelja smatra potpuno besmislenim i bespotrebnim. U svakom slučaju, analizirani suvremeni udžbenik teži promicanju kompetencija u učenika, no glavno je pitanje, kako se poučavanje provodi u praksi?

8. Analiza provedene ankete

Najprije, ukratko o provedenoj anketi. Istraživački upitnik je anonimn i sastoji se od osam pitanja koja se tiču poučavanja osjetljivih i kontroverznih tema. U upitnik je uključeno 20 nastavnika povijesti na području Međimurja. Od poslanih 20 upitnika, dobiveno je 12 odgovora. Moram priznati da me iznenadila činjenica da neki nastavnici ipak nisu htjeli riješiti upitnik, no u svakom slučaju, i 12 odgovora ukazalo je bitne i korisne podatke. Kako je riječ o Međimurju koje je relativno malo područje s malim brojem škola, nastavnici koji su odgovorili na pitanja gotovo sigurno rade u više škola u Međimurju (većina nastavnika povijesti predaje u barem dvije škole) te sam samim time dobila informacije iz više od 12 škola. U analizi upitnika polazila sam od pretpostavke da su nastavnici odgovorili onako kako to zaista jest u nastavnoj praksi. U nastavku iznosim slikovni prikaz s pitanjem/tvrdnjom i odgovorom koji su dali nastavnici.

Učenici su na nastavi povijesti upoznati s različitim interpretacijama istih povijesnih događaja (udžbenici, filmovi, fotografije, mediji i sl.). [Kopiraj](#)


12 odgovora



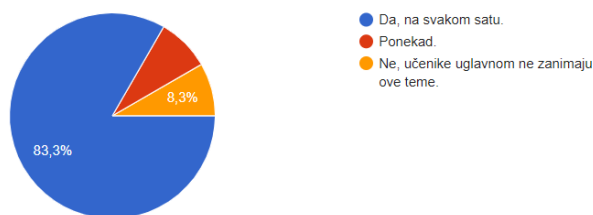
Slika 1. Prvo pitanje u anketi.

¹⁷² Iva Buchberger, Valentina Bolčević, Vesna Kovač, Kritičko mišljenje u obrazovanju: dosadašnji doprinosi i otvoreni smjerovi, Metodčki ogledi : časopis za filozofiju odgoja, Vol. 24 No. 1, 2017., str. 113.

U prvom me pitanju zanimalo jesu li učenici na nastavi povijesti upoznati s različitim interpretacijama povijesnih događaja, odnosno sugerira li im nastavnik da se neki događaj možda drugačije interpretira u udžbeniku i na filmu koji se prikazuje na televiziji. Na ovo me pitanje potaknula činjenica da se na hrvatskoj televiziji vrlo često prikazuju različiti partizanski filmovi koji su nastali u okviru jugoslavenske produkcije koja je na njih svakako imala utjecaja, isto kao što su česti i filmovi o Domovinskom ratu. Pritom ne tvrdim da je nešto krivo ili točno, već me zanimalo ukazuju li nastavnici na to da se o nekim događajima puno pisalo, raspravljalo, snimalo. Poučavanje o interpretacijama relativna je novost u nastavi povijesti. Zahtjev za poučavanjem odnosi se i na preispitivanje pristupa u kojemu se učenike poučava samo jednoj verziji događaja tamo gdje postoje različite.¹⁷³ Osmam nastavnika odgovorilo je da su učenici upoznati s različitim interpretacijama svaki put kada nastavna jedinica to zahtijeva, četiri su odgovorili da su učenici upoznati samo ponekad. Ako je tome doista tako, dobra je činjenica da nitko nije odgovorio „rijetko“ ili „nikad“.

Učenike se potiče na kritičko promišljanje o kontroverznim i osjetljivim temama (holokaust, preuzimanje odgovornosti za zločine protiv čovječnosti, varijacija broja žrtava, "slika drugoga" u udžbenicima/filmovima/slikama, Domovinski rat). 

12 odgovora



Slika 2. Drugo pitanje u anketi.

Drugo se pitanje tiče poticanja kritičkog mišljenja o kontroverznim i osjetljivim temama suvremene povijesti. Poučavanje o kontroverznim i osjetljivim temama nije lako i zahtijeva odličnu pripremu. Nastavnik mora poznavati temu i primijeniti dobru metodu rada ovisno o učenicima s kojima komunicira. Važna je stručnost i kombinacija različitih kompetencija.¹⁷⁴ Ovime sam htjela istražiti provode li nastavnici u praksi ono što je predloženo u suvremenim udžbenicima i nastavnom kurikulumu. Ovo se najviše dotiče tehničkih koncepata drugoga reda koji potiču razvoj povijesnog, kritičkog i kreativnog

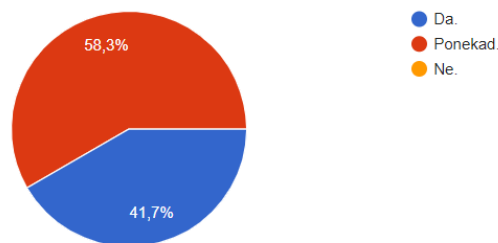
¹⁷³ Snježana Koren, Poučavanje o interpretacijama, *Povijest u nastavi*, Vol. X. No. 20 (2), 2012., str. 186.

¹⁷⁴ Domagoj Švigir, Kontroverzne i osjetljive teme: kako hrvatski učitelji reagiraju na emocionalne reakcije učenika u nastavi povijesti?, *Povijest u nastavi*, Vol. 30., No.1., 2019., str. 9.

mišljenja.¹⁷⁵ Čak deset nastavnika odgovorilo je da potiču kritičko mišljenje. Jedan je odgovorio/la da to čini ponekad, a jedan da to uopće ne čini jer učenike uglavnom ne zanimaju ove teme. Ovdje se također može postaviti pitanje na koji način potiču kritičko mišljenje, no pravi se odgovor može dobiti tek prisustvom na satovima povijesti (ako i onda). Također, iznenađuje činjenica da je samo jedan nastavnik odgovorio da učenike uglavnom ne zanimaju ove teme. Naime, u razgovoru s mladima, vrlo sam često dobila dojam njihove mnogo veće nezainteresiranosti negoli to pokazuje ovaj grafikon. U svakom slučaju, ako je tome zaista tako, onda je to dobar „znak“ za nastavnike povijesti.

U poučavanju kontroverznih i osjetljivih tema, kod učenika je vidljiv utjecaj medija, filmova, obiteljske povijesti i sl.

12 odgovora



Slika 3. Treće pitanje u anketi.

U ovom sam pitanju očekivala upravo takve odgovore. Uopće ne iznenađuje činjenica da nijedan nastavnik nije odgovorio da ne postoji utjecaj medija, filmova, obiteljske povijesti. U današnjem su društvu djeca i mladi okruženi medijskim sadržajem o kojem u velikom broju i ovisе. Pod pojam medija potpadaju veoma raznoliki fenomeni poput jezika, književnosti, slikarstva, fotografije, novina, televizije i slično. Ono što je zajedničko svima njima jest da su prošli kroz postupak selekcije i kombinacije.¹⁷⁶ Primjerice, povijesni film daje na znanje da se bavi povijesnim razdobljima i aktualnim zbivanjima toga razdoblja no ipak obrada likova može biti krajnje fikcionalna i mogu se uzeti velike slobode u obradi samih zbivanja.¹⁷⁷ Medijski sadržaj je zapravo samo filtracija informacija koje su odgovarale njegovu stvaratelju. U svemu tome, nemoguće bi bilo za pretpostaviti da učenici nisu u moru informacija naišli i na one koje se tiču osjetljivih i kontroverznih tema. Iako oni tada ne znaju da je riječ o takvim temama, na nastavniku je da ih pouči upravo o ovoj

¹⁷⁵ Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Povijest za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_03_27_557.html

¹⁷⁶ Natko Klobučar, Medijurg. Mediji i konstrukcija zbilje. *Čemu : časopis studenata filozofije*, Vol. VIII No. 16/17, 2009., str. 45.

¹⁷⁷ Vladimir Biti, Nenad Ivić, *Prošla sadašnjost – znakovi povijesti u Hrvatskoj*, 2003., str. 362.

problematici. Pritom valja imati na umu da dijete na sat dolazi s možda već formiranim obrascem razmišljanja kojem se ne bi trebalo suprotstaviti, već odgovarajućim nastavnim metodama pristupiti svakom od njih (koliko je to moguće). Poučavanje povijesti još je prije nekoliko desetljeća prepoznato kao jedno od ključnih mjesta za konstruiranje identiteta i prenošenje kolektivnog pamćenja. Ono može signalizirati što je važno znati o vlastitoj prošlosti, prošlosti njihovih roditelja i prijašnjih generacija.¹⁷⁸



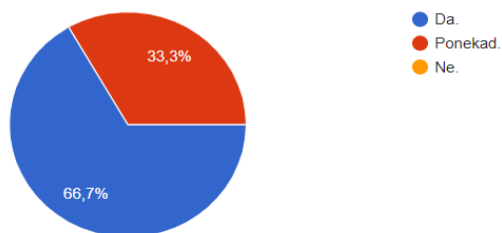
Slika 4. Četvrto pitanje u anketi.

Četvrto se pitanje nadovezuje na treće pitanje u također se tiče stava učenika. U ovom me pitanju zanimalo imaju li na učenike veći utjecaj mediji/šire društveno okruženje ili obitelj/obiteljska povijest. Prema mišljenju nastavnika, obitelj kod velikog broja učenika utječe na formiranje njih kao pojedinaca, ličnosti pri čemu se svjesno ili ne oblikuje određeni svjetonazor. Moram priznati da me na ovo pitanje potaknulo moje osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje u kojem su se, naročito na satovima Povijesti, ali i Hrvatskoga jezika, često mogle čuti rečenice poput „Meni je tata rekao da je tako...“ ili „Meni doma nisu rekli da je to bilo tako...“ i tome slično. Iz tog me razloga odgovor nastavnika na ovo pitanje nije me nimalo iznenadio, njih osam je odgovorilo da je dominantan upravo utjecaj obitelji.

¹⁷⁸ Domagoj Švigir, Didaktika povijesti nedavnih nasilnih sukoba i njihova prezentacija na primjeru nekoliko kurikuluma povijesti s osvrtom na hrvatski slučaj. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 53 No. 2, 2021., str. 442.

U poučavanju kontroverznih i osjetljivih povijesnih tema koriste se i drugi izvori osim udžbenika (povijesne slike, filmovi, plakati, svjedočanstva i sl.).

12 odgovora



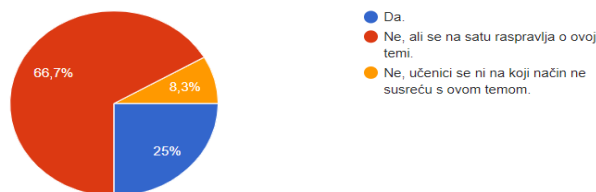
Slika 5. Peto pitanje u anketi.

S obzirom na to da suvremeni udžbenici, ali i kurikulum, iziskuju više povijesnih izvora negoli je to samo tekst u udžbeniku, ne čudi činjenica da je osam nastavnika odgovorilo da koristi i druge izvore, a njih četiri koristi samo ponekad. Naravno da je vrlo važno upotrebu određenog povijesnog izvora prilagoditi učeničkoj dobi, ali i stupnju njihova razvoja i mogućnosti recepcije. Različiti povijesni izvori mogu vrlo učinkovito ilustrirati neki povijesni konflikt ili problem.¹⁷⁹ Ponekad jedna povijesna slika ili svjedočanstvo mogu reći puno više negoli to može nekoliko stranica udžbeničkog teksta. Osim toga, upotreba različitih povijesnih izvora doprinosi i razvoju multiperspektivnosti kao suvremenoj nastavnoj metodi. Multiperspektivnost bi trebala biti sastavni dio nastave povijesti, a ne njezin dodatak, naročito kad govorimo o povijesti 20. stoljeća. To je način razmišljanja, odabira, proučavanja i korištenja dokaza iz različitih izvora kako bi se otkrila složenost situacije, što se točno dogodilo i zašto.¹⁸⁰

Učenici u sklopu nastave povijesti posjećuju spomenike u mjestu ili okolici kao jedan od aspekta očuvanja kulture sjećanja (npr. spomenici žrtvama fašizma, spomenici u čast oslobođenja i sl.).



12 odgovora




Slika 6. Šesto pitanje u anketi.

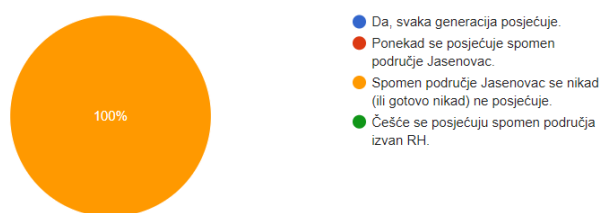
¹⁷⁹ Vedran Ristić, *Nastava u muzeju – primjer suradnje škole s muzejom, Povijest u nastavi*, Vol. VIII No. 16 (2), 2010., str. 271.

¹⁸⁰ Stradling., 2003., str. 140.

Na šesto me pitanje potaknulo moje nedavno istraživanje spomenika na području Međimurja. Spomenici odražavaju kulturu sjećanja na neku osobu ili događaj. U Međimurju zaista ima puno spomenika, od čega je velik broj posvećen NOB-u. Spomenikom kao memorijom na neki događaj stvaramo nešto što bismo mogli nazvati generacijskom memorijom.¹⁸¹ Kulturno se sjećanje temelji na „stabilizatorima memorije“ iz kojih se nešto može prenijeti iz generacije u generaciju integrirajući one koji nemaju iskustvenu povezanost s određenim povijesnim događajem.¹⁸² Mjesta sjećanja su mjesta na kojima se skupine ljudi javno uključuju u aktivnost kroz koju izražavaju kolektivno podijeljeno znanje o prošlosti. Oni koji sudjeluju u takvim aktivnostima mogu naslijediti ranija značenja ili stvoriti nova.¹⁸³ Opravo je ovo tema koja se nadovezuje na spomenuti zadatak u suvremenom udžbeniku, a tiče se istraživanja spomenika koji postoje u Hrvatskoj. U provedenom upitniku osam je nastavnika odgovorilo da se raspravlja o ovoj temi na satu povijesti, tri su odgovorila da se spomenici i posjećuju, a samo je jedan odgovorio da se učenici ne susreću s ovom temom. Ne iznenađuje me činjenica da su gotovo svi učenici na neki način informirani (ili na satu ili na terenu) o ovoj temi. Proučavanjem spomenika, već sam prošle godine došla do zaključka da je njihova posjećenost još uvijek velika (vidljivo iz svijeća i vijenaca koji stoje uz njih). Na temelju navedenoga, može se reći da su učenici u međimurskim školama u dovoljnoj mjeri informirani o kulturi sjećanja na njihovom prostoru.

Učenici tijekom svog školovanja posjećuju spomen područje Jasenovac kao oblik terenske nastave.  Kopii

12 odgovora



Slika 7. Sedmo pitanje u anketi.

Što je s posjetom u spomen područja Jasenovac? Svi su nastavnici odgovorili da učenici nikad ne posjećuju spomen područje Jasenovac što zapravo znači da ih nastavnici, koji bi ih trebali tamo voditi, ne vode. Koji je razlog tome? Ono što također iznenađuje jest

¹⁸¹ Aleida Assmann, *Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past*. U *Cultural History and Literary Imagination*, ur. Christian Emden i David Midgley, Bern, Peter Lang, 2004., str. 22-23.

¹⁸² Isto, str. 25.

¹⁸³ Jay Winter, *Sites of Memory*, 2010., str. 312.

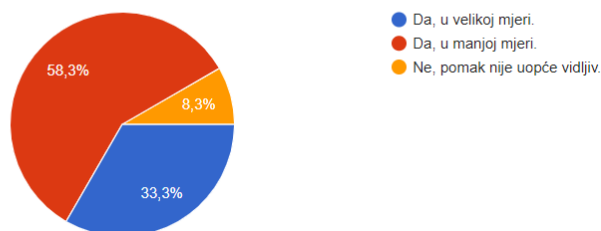
činjenica da su češće terenske nastave i izleti van hrvatskog teritorija, a velik je broj građana koji nikad nisu ni bili u Jasenovcu. Razlozi za to mogu biti višestruki. Najprije, možda nastavnici povijesti ne žele sa svojim učenicima posjetiti ovo spomen područje. Možda je razlog u vremenskoj ograničenosti u školama ili nezainteresiranosti učenika? Jedan od razloga može biti i taj da se škola želi distancirati od posjeta i poučavanja djece o ovoj temi, a također, mogu i roditelji biti ti koji ne odobravaju ovakav izlet. Je li to znak da se još uvijek radi o veoma kontroverznoj i osjetljivoj temi u hrvatskoj povijesti ili se naprosto učenike ne želi upoznati s konkretnim ostacima žrtava Drugoga svjetskoga rata i to u njihovoj državi. Ovom sam prilikom u *Google* tražilicu utipkala 'spomen područje Jasenovac'. Na njihovu se službenom portalu može pronaći broj posjetitelja, pa tako i broj škola koje dolaze svake godine. Primjerice, 2017. godine Jasenovac je posjetilo 9 školskih grupa iz Hrvatske, a čak 12 iz stranih država (najviše Italije). Zanimljiva je i 2018. godina kada je Jasenovac posjetilo 16 066 posjetitelja, od čega je njih 9 325 bilo iz stranih država. Tada je ukupno 15 školskih grupa došlo iz Hrvatske, a njih 19 iz stranih država (ponovno Italije, ali i Slovenije). Iduće je godine broj školskih grupa iz Hrvatske porastao na 17, a broj školskih grupa iz stranih država čak na 23. Zadnji podaci govore o 2020. godini kada je ukupan broj školskih grupa iz Hrvatske bio 10 uz posjet jedne školske grupe iz Italije.¹⁸⁴ Na temelju ovih podataka mogu se primijetiti poražavajući rezultati broja posjetitelja iz Hrvatske, naspram broja posjetitelja iz stranih država, naročito Italije. Ovo također može biti bitan aspekt u kontekstu prihvaćanja odgovornosti i održavanja kolektivnog pamćenja kroz poučavanje u obliku terenske nastave. I u tom je pogledu vidljiva razlika po pitanju broja hrvatskih školskih grupa koje posjećuju spomen područje koje je u Hrvatskoj i broja stranih školskih grupa koje dolaze u Hrvatsku kako bi ga posjetile. Podatke iz 2020. godine ipak ne bih tumačila kao pad broja posjetitelja u odnosu na prethodne godine jer je zasigurno na njih utjecala i tada aktualna epidemiološka situacija.

¹⁸⁴ JUSP Jasenovac, <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=9246#breadCrumbs> (zadnji pristup 9. rujna 2022.)

Poučavanje kontroverznih i osjetljivih tema i poticanje kritičkog mišljenja na nastavi povijesti unaprijeđeno je u odnosu na prethodne godine.



12 odgovora



Slika 8. *Osmo pitanje u anketi.*

U osmom me pitanju zanimalo nekakvo općenito mišljenje nastavnika o promjeni poučavanja kontroverznih i osjetljivih tema na nastavi povijesti. Najveći broj njih (7) smatra da je poučavanje unaprijeđeno, ali u manjoj mjeri. Njih četiri smatra da je unaprijeđeno u velikoj mjeri, a jedan smatra da pomak uopće nije vidljiv. Ako je vjerovati iskazima nastavnika, onda je to dobar znak za buduće generacije. Međutim, pravi odgovor na to pitanje vrlo će se vjerojatno reflektirati tek u načinu promišljanja budućih naraštaja. Ipak, smatram da suvremeni udžbenici, kurikulum i poučavanje budućih nastavnika povijesti ide u prilog unaprjeđenju poučavanja o osjetljivim i kontroverznim temama.

9. Zaključak

S obzirom na to da je cilj ovoga rada bio utvrditi je li se i, ako je, u kojoj mjeri promijenila interpretacija određenog povijesnog sadržaja u udžbenicima, točnije triju odabranih kontroverznih i osjetljivih tema, mogu zaključiti da je došlo do promjene. Međutim, osim ovoga unaprijed postavljena cilja, istraživanjem i analizom udžbenika došla sam do još nekoliko zaključaka. Ono što pritom valja uzeti u obzir jest činjenica da je iz svake godine (1991., 1992, 1993., 2000., 2004., 2007., 2014. i 2021.) odabran samo jedan udžbenik za analizu. Ukazujem na to jer je razumljivo da se ne može iznijeti generalan zaključak koji bi se ticao svih udžbenika nastalih u određenom periodu, no ponekad i samo jedan udžbenik u usporedbi s drugim može pokazati korisne rezultate. Na početku pisanja rada, ispreplitalo se mnoštvo tema koje sam nastojala prikazati kao kontroverzne i osjetljive, no odabir je ipak pao na prikaz genocida, holokausta i ratnih zločina, interpretaciju „državne“ tvorevine NDH i prezentaciju partizanskoga pokreta, Bleiburga i „križnog puta“. Iako se o svakoj od navedenih tema može puno detaljnije govoriti, sve sam ih odlučila prikazati u jednom radu jer smatram da se one uvelike isprepliću, ovise jedna o drugoj i na neki način problematika interpretacije jedne od njih utječe na interpretaciju one druge. Kao što je navedeno, neka kontroverzna tema možda nije za svakoga jednako kontroverzna ili jednako osjetljiva, no ono što bih prvo potvrdila da analizirane teme još uvijek jesu kontroverzne u hrvatskom društvu. Pritom neću zazirati u polemike i rasprave koje se javljaju u medijima i širem društvenom okruženju na ove teme, već ću kao dokaz upotrijebiti konkretne, analizirane udžbenike. Potreba za promjenom prezentacije ovoga sadržaja u udžbenicima dokaz je da je ova tematika još uvijek problematična. Jer, zašto bi se toliko izmjenjivalo nešto što nije sporno i oko čega više ne postoje nikakve nesuglasice i proturječnosti? Druga stvar na koju bih ukazala tiče se utjecaja politike na obrazovanje hrvatskih učenika, napose kada je bila riječ o povijesnom sadržaju. Tranzicijsko razdoblje prve polovice 1990-ih reflektiralo se i na udžbenike koji su iziskivali jednaku reformu kao i politički sustav ili tržišna ekonomija toga perioda. Nastava povijesti uvijek na neki način reflektira i vrijednosni i ideološki sustav kojim se nastojalo oblikovati i usmjeriti učeničke stavove. Promjena u interpretaciji kontroverznih i osjetljivih tema vidljiva je upravo u udžbenicima nastalim u vrijeme „prijelomnih“ političkih događaja. Udžbenik iz 1991. godine još uvijek je u velikoj mjeri nalik udžbenicima ranijih razdoblja, dok su primjerice udžbenici iz 1992. i 1993. pravi primjer „tranzicijskih“ udžbenika u kojima se naglasak stavlja na hrvatsku prošlost, žrtvu i patnju što je pak u duhu političkoga i vrijednosnog ozračja koje dominira u ovom periodu. Promjena interpretacije, ali i prostorne odvojenosti za određeni povijesni sadržaj, vidljiva je u

udžbeniku iz 2000. godine, a nakon toga ponovno 2004. godine. Ovime mogu zaključiti da u oblikovanje onoga što Tea Sandbaek naziva povijesnom kulturom u velikoj mjeri zadire i politika. Analizom udžbenika došla sam do još jednoga zaključka, a tiče se promjene o poučavanju o holokaustu i genocidu, ali i suvremenim metodama multiperspektivnosti, poticanja kritičkoga mišljenja i poučavanja o interpretacijama. Holokaust je prvi put spomenut i objašnjen tek u udžbeniku iz 2000. godine što pak odgovara tumačenju da se o ovoj temi više govorilo tek krajem 20. stoljeća, no u hrvatskim je udžbenicima i u tome vidljivo zaostajanje (već mu je u udžbeniku iz 2004. godine posvećeno manje prostora). Nakon novoga nastavnoga programa iz 2006. godine vidljive su promjene u udžbeniku iz 2007. koje se tiču poučavanja o interpretacijama, multiperspektivnosti i kritičkoga mišljenja. Udžbenik iz 2014. godine ni u čemu po tom pitanju ne napreduje. Do značajnih je promjena došlo u udžbeniku iz 2021. godine u kojem je vidljiva potreba za aktivnim uključivanjem učenika, propitivanjem i analizom povijesnoga sadržaja. Od učenika se nastoji stvoriti svojevrсни istražitelj prošlosti u čijem poučavanju naglasak nije na isključivo činjeničnom znanju. U suvremenom je udžbeniku do promjene došlo, međutim je li došlo i u konkretnoj nastavnoj situaciji ili je samo riječ o potrebi prilagođavanja hrvatskih udžbenika europskim tendencijama? Analiza provedenoga upitnika, iako na manjem broju ispitanika i ograničenom području, pokazala je da na formiranje učenikova stava još uvijek uvelike utječe medijsko, ali i obiteljsko okruženje. Također, zašto učenici kao oblik terenske nastave ne posjećuju Jasenovac, a o nacističkim su koncentracijskim logorima detaljno informirani? Može se dati zaključak na pitanje u kojoj se mjeri promijenila interpretacija ovih tema u udžbeniku, no u kojoj se mjeri promijenilo poučavanje kontroverznih i osjetljivih tema bit će vidljivo tek u oblikovanoj povijesnoj kulturi sadašnjih, ali i budućih generacija učenika.

10. Literatura

Agičić D., *Hrvatska Klio II. – o nastavi i udžbenicima povijesti*, Zagreb, Srednja Europa, 2015.

Agičić D., (Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslavenske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine. U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2007.

Agičić D., Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 31 No. 1, 1998., <https://hrcak.srce.hr/49679>

Anić V., *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, Novi liber, 2007.

Assmann A., Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. U *Cultural History and Literary Imagination*, ur. Christian Emden i David Midgley, Bern, Peter Lang, 2004.

AZOO, <https://www.azoo.hr/programi-arhiva/preporuke-za-poducavanje-i-ucenje-o-holokaustu/> (zadnji pristup 20. srpnja 2022.)

Barić N., *Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991-2006*. U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2007.

Biti V., Ivić N., *Prošla sadašnjost – znakovi povijesti u Hrvatskoj*, Zagreb, Naklada MD, 2003.

Bogdanović T., Hajdarović M., Švigir D., *Vremeplov 8 : udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole*, Zagreb, Profil Klett, 2021.

Buchberger I., Bolčević V., Kovač V., Kritičko mišljenje u obrazovanju: dosadašnji doprinosi i otvoreni smjerovi, *Metodički ogledi : časopis za filozofiju odgoja*, Vol. 24 No. 1, 2017., <https://hrcak.srce.hr/192820>

Burke P., *Očevid : upotreba slike kao povijesnog dokaza*, Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 2003.

Dnevnik Diane Budisavljević, <https://www.dnevnikdianebudisavljevic.com/> (zadnji pristup 18. srpnja 2022.)

Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/story/what-is-the-origin-of-the-term-holocaust>, zadnji pristup 7. rujna 2022.)

Erdelja K., Stojaković I., *Tragom prošlosti 8 : udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, Zagreb, Školska knjiga, 2007.

Faktograf.hr, <https://faktograf.hr/2022/01/21/andrija-artukovic-je-bio-ustaski-ratni-zlocinac-a-ne-zrtva-komunistickog-progona/>

Goldstein I., Pomirenje u historiografiji – pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja. U *Čemu dijalog povjesničara – istoričara?*, ur. Igor Graovac, Zagreb, Zajednica istraživača *Dijalog*, 2005.

Goldstein I., Hutinec G., Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća – motivi, metode i odjeci. U *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije : zbornik radova*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, 2007.

Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=21633> (zadnji pristup 9. kolovoza 2022.)

International Holocaust Remembrance Alliance, <https://www.holocaustremembrance.com/hr/resources/educational-materials/holocaust-i-drugi-genocidi> (zadnji pristup 9. kolovoza 2022.)

International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), *Preporuke za podučavanje i učenje o holokaustu*, 2019.

Judt T., *Postwar: A History of Europe Since 1945*, New York, The Penguin Press, 2005.

Jugo-Superina D., Malbaša Kovačić N., *Put u prošlost 8 – udžbenik s radnom bilježnicom iz povijesti za 8. razred*, Zagreb, Alka script, 2014.

Jutarnji list, <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/bol-ne-mora-biti-svjetska-da-bi-boljela-prica-o-filmu-koji-hrvatsko-drustvo-suocava-s-njegovom-najdubljom-tabu-temom-zakljucanom-iza-sedam-brava-9152783> (zadnji pristup 18. srpnja 2022.)

JUSP Jasenovac, <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=9246#breadCrumbs> (zadnji pristup 9. rujna 2022.)

Kisić-Kolanović N., Proturječnosti hrvatskoga partizanskog pokreta, *Institut za suvremenu povijest*, god. 27, br.3, 1995, Zagreb

Klobučar N., Medijurg. Mediji i konstrukcija zbilje. *Čemu : časopis studenata filozofije*, Vol. VIII No. 16/17, 2009, <https://hrcak.srce.hr/clanak/92383>

- Kolar-Dimitrijević M., Petrić H., Raguž J., *Povijesti 4 : udžbenik iz povijesti za 4. razred gimnazije*, Samobor, Meridijani, 2004.
- Koren S., Poučavanje o interpretacijama, *Povijest u nastavi*, Vol. X. No. 20 (2), 2012., <https://hrcak.srce.hr/clanak/173261>
- Koren S., *Povijest 8 : udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*, Zagreb, Profil, 2000.
- Koren S., Najbar-Agičić M., Europska iskustva i nastava povijesti u obveznom obrazovanju, *Povijest u nastavi*, Vol. V No. 10 (2), 2007., <https://hrcak.srce.hr/file/58075>
- Lovrenčić R., Jelić I., Vukadinović R., Bilandžić D., *Čovjek u svom vremenu 4: udžbenik povijesti za osmi razred*, Zagreb, Školska knjiga, 1991.
- Mitrović A., Prevlast nerazuma. Segment o povijesnom nerazumu u duhovnim prilikama kriznog doba. U *Čemu dijalog povjesničara – istoričara?*, ur. Igor Graovac, Zagreb, Zajednica istraživača *Dijalog*, 2005.
- Nikolić Jakus Z., *Uvod u studij povijesti : historiografski praktikum*, Zagreb, Leykam international, 2008.
- Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Povijest za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_03_27_557.html
- Perić I., *Hrvatska i svijet u XX. stoljeću*, Zagreb, Školska knjiga, 1993.
- Perić I., *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, Zagreb, Školska knjiga, 1992.
- Petrić H., Raguž J., *Povijest 4 : udžbenik iz povijesti za 4. razred gimnazije*, Samobor, Meridijani, 2014.
- Petrungaro S., *Pisati povijest iznova : hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004. godine*, Zagreb, Srednja Europa, 2009.
- Posavec V., Povjesničari i „povjesničari“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 30 No. 1, 1997., <https://hrcak.srce.hr/clanak/62785>
- Proleksis enciklopedija, <https://proleksis.lzmk.hr/31647/> (zadnji pristup 8. rujna 2022.
- Ramet S.; Matić D., ur., *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, Zagreb, Alinea, 2006.
- Rendić Miočević I., *Učenik – istražitelj prošlosti*, Zagreb, Školska knjiga, 2000.

Ristić V., Nastava u muzeju – primjer suradnje škole s muzejom, *Povijest u nastavi*, Vol. VIII No. 16 (2), 2010., <https://hrcak.srce.hr/clanak/122748>

Scientiait.com, <https://scientiait.com/1975-zaliv-scandal---1975-zaliv-scandal> (zadnji pristup 8. rujna 2022.)

Stojanović D., Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni problem, *Belgrade Historical Review*, Vol. 4, 2013.

Stradling R., *Multiperspektivnost u nastavi povijesti*, Zagreb, Srednja Europa, 2005.

Stradling R., *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, Zagreb, Srednja Europa, 2003.

Sindbaek T., *Usable History? Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002*, Copenhagen, Aarhus University Press, 2012.

Stradling R., *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*, Zagreb, Srednja Europa, 2003.

Švigir D., Didaktika povijesti nedavnih nasilnih sukoba i njihova prezentacija na primjeru nekoliko kurikuluma povijesti s osvrtom na hrvatski slučaj. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 53 No. 2, 2021., <https://hrcak.srce.hr/clanak/378855>

Švigir, Kontroverzne i osjetljive teme: kako hrvatski učitelji reagiraju na emocionalne reakcije učenika u nastavi povijesti?, *Povijest u nastavi*, Vol. 30., No.1., 2019., <https://hrcak.srce.hr/clanak/342700>

Vignjević B., Diplomski rad. Rijeka : Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci, str. 7. https://chdr-ns.com/pdf/documents/Golubi%C4%872018_B.%20Vignjevic,%20Slojevi%20sjecanja.pdf (zadnji pristup 9. rujna 2022.)

Vitaljić S., *Rat slikama : Suvremena ratna fotografija*, Zagreb/Mostar, Algoritam, 2013.

Winter J., *Sites of Memory*, New York, Fordham University Press, 2010.

Wolfgang Höpken, Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi. U *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, ur. Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Zagreb, Alinea, 2006.